

Batı İslâm İlahiyatında Kelâm İlmi -Almanya Örneği- Kalâm in Western Islamic Theology -The Case of Germany-

Fatma BAYRAKTAR KARAHAN

Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi, Ankara/Türkiye
Assistant Professor Dr., Yıldırım Beyazıt University of Ankara, Faculty of Islamic Studies, Ankara/Türkiye
hfbayraktar@gmail.com | orcid.org/0000-0002-1624-9623 | ror.org/05ryemn72

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Recieved
5 Ağustos 2022	5 August 2022
Kabul Tarihi	Date Accepted
11 Kasım 2022	11 November 2022
Yayın Tarihi	Date Published
31 Aralık 2022	31 December 2022

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Fatma Bayraktar Karahan). It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Fatma Bayraktar Karahan).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır. Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Bayraktar Karahan, Fatma. “Batı İslâm İlahiyatında Kelâm İlmi -Almanya Örneği-”. *Kader* 20/2 (Aralık 2022), 644-678. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1157159> ”

Öz

Avrupa ülkelerinde farklı yoğunlukta Müslümanların bulunduğu bilinmektedir. Ancak Almanya bu ülkeler içerisinde gerek Müslümanların sayısal fazlalığı gerek Türkiye'den Almanya'ya 1960'larda başlayan ekonomik göç nedeniyle soydaşlarımızın varlığı sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir. Bu sebeple makalemizde Almanya örneğinde İslâm teolojisine ilişkin yürütülen eğitim faaliyeti özelde ilm-i kelâm bakımından ele alınacaktır.

Almanya'da başlangıçta ilk, orta ve lise düzeyi okullarda İslâm din dersi vermek amacıyla öğretmen yetiştirmek ve yurtdışından gelen cami görevlilerinin yaşadığı dil ve uyum sorunlarını ortadan kaldırmak amacıyla imamlık eğitimi vermek için üç farklı üniversitede İslâm din eğitimi bölümleri açılmıştır. Aşağı Saksonya'da Osnabrück Üniversitesi, Kuzey/Rhein Vestfalya'da Westfälische Wilhelm Münster Üniversitesi ve Baden Württemberg'de Friedrich-Alexander-Universität ile başlayan süreç bugün ulaştığı yedi üniversite ile ilk etapta İslâm din dersi öğretmeni yetiştirme amacının ötesinde bir gelişme göstermiştir. Bu sürecin teorik alt yapısının oluşmasında Alman İslâm Konferansının etkisi yanında Bilim Kurulu'nun 2010 yılı tavsiye kararının da tesiri bilinmektedir. Almanya'da İslâm İlahiyatının özgünlüğü, bilimsel olarak tarafsızlığı ve İslâm'a uygunluğu, tartışmalarda üzerinde durulan hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu sebeple tartışmalarda söz konusu merkezlerde kelâm ilminin ele alınışı özel bir önem arz etmektedir. Zira kelâm, din anlayışını şekillendiren ve dine ilişkin doğru bir düşünsel perspektif geliştirme imkânı sunan bir ilimdir.

İlm-i kelâmın bu merkezlerde nasıl bir içerik ile ele alındığının ve yapılan çalışmaların önümüzdeki yüzyılda başta Almanya olmak üzere Avrupa'da ortaya çıkacak İslâm anlayışına etki edeceğini söylemek mümkündür. Bu sebeple makalemizde yedi İslâm İlahiyat merkezindeki kelâm kürsüsü hocalarının çalışma alanları ve yönettikleri tezler ele alınacak diğer yandan İslâm İlahiyat merkezinin fikrî perspektifini yansıtabilecek araştırmalar, projeler ve işbirliklerine dikkat çekilecektir. Bu, Almanya'daki söz konusu merkezleri sadece kritik etmek değil aynı zamanda Türkiye'deki İlahiyat birikimi ile karşılıklı ne tür katkıların olacağını tespiti amacını da taşımaktadır. Nitekim verilen derslerin, yönetilen tezlerin ve çalışma alanlarının Avrupa'da İslâm İlahiyatının geleceğini şekillendirmesi yanında ilmî bakımdan küresel etkilenmenin en üst düzeyde yaşandığı günümüzde Türkiye'deki İslâm İlahiyatına tesiri olacağı aşîkârdır.

Hâlihazırda Almanya'daki İslâm İlahiyatlarında çalışılan konuları yaşanan ülke gerçekleri ve ihtiyaçlarından bağımsız düşünmek mümkün değildir. Nitekim ele alınan konularda ve kelâm alanındaki çalışmalarda farklı üniversitelerde Matûrîdîlik, Eş'arîlik, Mu'tezilîlik başta olmak üzere İslâm kelâm ekollerine ilişkin tarihsel çalışmalar bulunmakla beraber "pratik teoloji" olarak isimlendirilebilecek konularda da çalışmaların varlığı dikkat çekmektedir. Buna ilaveten Almanya'nın çok dinli ve kültürlü bir ortam oluşturması sebebiyle mezhepler üstü bir yaklaşımın benimsendiği böylelikle farklı görüşlere imkân tanıyan bir çoğulculuğu sağlamanın da hedeflendiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Almanya, İslâm İlahiyatı, Profesörler, Tezler.

Abstract

It is known that there are different concentrations of Muslims in European countries. However, Germany has a special importance in these countries due to the numerical excess of Muslims and the existence of our compatriots due to the economic migration from Turkey to Germany that started in the 1960s. For this reason, in our article, the educational activity carried out on Islamic theology, in particular kalam, in the example of Germany will be discussed.

In Germany, Islamic religious education departments were opened in three different universities to train teachers to teach Islamic religion in primary, secondary and high school schools, and to provide Imam education in order to eliminate the language and adaptation problems experienced by mosque officials coming from abroad. The process that started with Osnabrück University, Westfälische Wilhelm Münster University and Friedrich-Alexander University has progressed beyond the initial aim of training Islamic religion teachers with the seven universities reached today. In addition to the influence of the German Islamic Conference on the formation of the theoretical infrastructure of this process, the impact of the 2010 recommendation of the Scientific Committee is also known. The originality, scientific impartiality and conformity of Islamic Theology in Germany are the issues that are emphasized in the discussions. As a matter of fact, for this reason, the discussion of the science of of kalâm in these centers is of particular importance in the debates. Because kalâm is a science that shapes the understanding of religion and offers the opportunity to develop a correct intellectual perspective on religion.

It is possible to say that the content of kalâm in these centers and the studies carried out will affect the understanding of Islam that will emerge in Europe, especially in Germany, in the next century. For this reason, in our article, the study areas of theology professors in seven Islamic Theology centers and theses which they supervise will be discussed, on the other hand, researches, projects and collaborations that reflect the intellectual perspective of the Islamic Theology center will

be highlighted. This article aims not only to criticize the said centers in Germany, but also to determine what kind of mutual contributions they might have with the theological accumulation in Turkey. As a matter of fact, it is obvious that the courses given, the theses managed and the fields of study will shape the future of Islamic theology in Europe, as well as having an impact on Islamic theology in Turkey given that today global scientific interaction is at the highest level.

It is not possible to think the issues currently studied in Islamic Theology in Germany independently of the realities and needs of the country in which they flourish. As a matter of fact, although there are historical studies on Islamic theology schools, especially Maturidism, Ash'arism and Mu'tazilism, in different universities, the existence of studies on subjects that can be called "practical theology" draws attention. In addition, due to the fact that Germany creates a multi-religious and multicultural environment, it is seen that a supra-denominational approach is adopted and thus it is aimed to ensure a pluralism that allows different views.

Keywords: Kalâm, Germany, Islamic Theology, Professors, Theses.

Giriş*

Dinin yorumlanması, anlaşılması ve yaşanması toplum içerisinde gerçekleşmektedir. Bu bakımdan dinî yorum, toplumsal yapı ile ilişkidir. Tarih boyunca dinin farklı yorumları olan düşünce ekolleri ve mezheplerin de ortaya çıktıkları coğrafi bölge ve o bölgeye özgü toplumsal yapıdan etkilendiği bilinmektedir. "Doğu ve Batı İslâm'ı" adlandırmasında da bu hususa işaret edilmektedir. Diğer yandan sadece Müslümanların değil gayr-i Müslimlerin de İslâm dinine ilişkin çalışma ve yorumları olduğu bilinmektedir. Nitekim müsteşriklere ait çok sayıda eser ve çalışma bulunmaktadır. Bugüne gelindiğinde Batı'da Müslümanların kalıcılıklarına ve İslâm dinine ilişkin ilmî çalışmaların yapılmasına imkân veren yeni gelişmeleri dikkate almak gerekmektedir. Zira günümüz İslâm yorumunda Batı'da sistematikleşme yolunda olan ve üniversitelerle kurumsallaşan İslâm ilahiyatlarında hocaların, eserlerin ve ortaya koydukları fikirlerin tüm İslâm ilahiyatı içinde oluşturacağı etki göz ardı edilmemelidir. Bu sebeple makalemizde Almanya örneğinde Batı'da kurumsallaşan İslâm ilahiyatları odağa alınmaktadır.

Avrupa'da önemli bir Müslüman nüfus bulunmaktadır. 2020 rakamlarına göre Müslüman nüfus, 25 milyonu aşmakta,¹ göçler ve doğum sebebiyle sürekli artış göstermektedir.² Almanya, bu nüfusun önemli bir kısmına ev sahipliği yapmakta, özellikle Türkiye'den 1960'larda başlayan iş göçüne bağlı olarak soydaşlarımızın varlığı ile ayrı bir önem kazanmaktadır.

Almanya'nın örneklem seçilmesindeki bir diğer sebep; Avrupa yükseköğretiminde İslâm öğretimi için programlar ve kurumlarla beraber "din bilimleri yaklaşımıyla faaliyet gösteren İslâmbilim enstitü ve programlarının Almanya'da 20. yüzyılda kurulmaya başlanmış olmasıdır."³ Günümüze gelindiğinde Almanya'da yirminin üzerinde İslâm Bilimleri Enstitüsü, Federal Eğitim ve Araştırma

* Bu makale, "Kelâm'ın Konumu: Kavram Haritası, Etkinliği ve Eğitimi" Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ve basılmayan "20. Yüzyılda Batı'da Teoloji Eğitimi Tecrübeleri (Almanya Örneği)" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir. / This article is an improved and partially modified version of the unpublished paper titled "20. Yüzyılda Batı'da Teoloji Eğitimi Tecrübeleri (Almanya Örneği)", which was presented orally at the "Kelâm'ın Konumu: Kavram Haritası, Etkinliği ve Eğitimi" Symposium.

¹ Bk. Statista, "Prognose zur Anzahl der Muslime in Europa und weltweit bis 2050" (Erişim 24 Temmuz 2022).

² PEW Research Center, "Europe's Growing Muslim Population" (Erişim 29 Kasım 2017).

³ Wissenschaftsrat, "Empfehlungen zur Weiterentwicklung von Theologien und religionsbezogenen Wissenschaften an deutschen Hochschulen" (PDF: Berlin, 2010), 37.

Bakanlığı⁴ tarafından desteklenmekte olan Erlangen-Nürnberg, Giessen Üniversitesi ile ortaklaşa Frankfurt, Münster, Osnabrück, Tübingen, Berlin Humboldt ve Paderborn üniversitelerinde olmak üzere yedi tane İslâm İlahiyat Fakültesi bulunmaktadır. İslâm din dersi verecek öğretmen yetiştirmek üzere Freiburg, Karlsruhe, Ludwigsburg ve Weingarten Pedagoji Yüksekokullarında da İslâm Bilimleri/Din Pedagojisi bölümleri vardır.⁵ İslâm Araştırmaları, Arap/Sami çalışmaları ve Şarkiyat çalışmaları da üniversitelerde kurumsallaşmıştır. Yirmi beş üniversite ve iki yüksekokulda bu üç alanda öğrenciler bulunmaktadır.⁶

Makalemizde öğretmen yetiştiren İslâm bilimleri ve din pedagojisi bölümlerine değil İslâm İlahiyat fakültelerine odaklanılacaktır. Zira entelektüel düzeyde İslâm'a ilişkin anlam ve yorum üretme yönüyle bu fakülteler Avrupa'da İslâm anlayışını şekillendirecek ve dolaylı olarak küresel ölçekte İslâm ilahiyatına etkide bulunacaktır. İslâm İlahiyat fakülteleri bu katkıları bakımından "küresel İslâm entelijansiyası tarafından eleştirel gözle yakından takip edilmeli; meşru, yapıcı ve etkin kanallarla bu gelişmelere müdahil olunmalıdır."⁷ Bu önemine rağmen ülkemizde İlahiyat fakültelerinin ders programları, hocalarının çalışma alanları vb. yönlerini ele alan çok fazla çalışma bulunmamaktadır.⁸ Özellikle din anlayışını şekillendiren ve dine ilişkin doğru düşünsel bir perspektif geliştirme imkânı sunan ilm-i kelâmın bu merkezlerde nasıl bir içerik ile ele alındığı, takip edilen müfredatta hangi konular üzerinden ortaya konulduğu önemli bir diğer noktadır. Zira bu müfredatın konu bazında önümüzdeki yüzyılda başta Almanya olmak üzere Avrupa'da ortaya çıkacak İslâm anlayışını etkileyeceğini söylemek mümkündür.

Diğer yandan Almanya "oryantalizm" çalışmaları bakımından önemli bir geleneğe ve uzun bir geçmişe sahiptir. Nitekim 1477 yılı gibi erken bir dönemde Hristiyan teleolojisi bölümünün bir yan disiplini olarak Tübingen Eberhard Karls Üniversitesi'nde Şark Enstitüsü kurulmuş 1521 yılından itibaren burada Arapça ve İbranice üzerine çalışmalar yapılmıştır.⁹ Yine Almanya'da Heinrich Leberecht Fleischer (öl. 1888) tarafından 1845'te kurulan "Alman Şark Araştırmaları Cemiyeti" (DMG) ve Martin Harttmann (öl. 1918) tarafından oluşturulan "İslâm Araştırmaları

⁴ Makalede Federal Eğitim ve Araştırma Bakanlığı için "BMBF" şeklindeki kısaltma kullanılacaktır.

⁵ Johannes Göbel, "Üniversitede İslam Öğrenimi" (Erişim 22 Ağustos 2019).

⁶ Wissenschaftsrat, *Empfehlungen*, 39.

⁷ Ömer Özsoy, "Bir Bilim Olarak İlahiyat'ın İmkân ve Sınırları: Almanya ve Türkiye Örneğinde İslam İlahiyatına Eleştirel Bir Bakış", *Bütün Boyutlarıyla Din*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Kur'an Çalışmaları Vakfı, 2016), 390.

⁸ Yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Halise Kader Zengin, *Almanya'da İslam din öğretimi modelleri (Bavyera eyaleti örneği)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007); Bülent Keleş, *Almanya'da İslam ve Müslümanlar: Bavyera örneği* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012); Semra Çinemre, *Almanya'da İslam din dersleri ve Almanca din dersi kitaplarının içerik analizi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017); Mesut Arslan, *Din Devlet İlişkileri Bağlamında Almanya'da İslam İlahiyat Fakülteleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019). Kelâm ilmi özelinde Almanya'da İslâm ilahiyatına dair bir çalışma olması sebebiyle Özcan Taşçı'nın makalesi özel bir önemi hak etmektedir. Geniş bilgi için bk. Özcan Taşçı, "Alman Üniversitelerinde Kelâm (Teoloji) Öğretimi", *Kelâm Sempozyumu: Bilimler Hiyerarşisindeki Yeri, Kelâm-Mantık ve Fıkıh Usulü, Tarihsel Süreçte ve Günümüzde Kelâm Öğretimi* (Kızılcahamam 20-22 Haziran 2008), (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 1/153-177.

⁹ Bülent Şenay, "Orta Doğu Araştırmaları ve Birinci Dünya Kongresi Almanya'da Oryentalist Çalışmalar", *Marife Dergisi* 3 (2002), 248.

Cemiyeti” gibi oluşumlar da Almanya’da “oryantalizme” önemli katkılarda bulunmuştur.¹⁰ Kurulmakta olan İslâm ilahiyatları için “oryantalizme” ilişkin birikimin, önemli bir kaynak oluşturacağı kabul edilmeli ancak bu “oryantalistik” bakışın İslâm’a uygun ve özgün bir İslâm ilahiyatı için taşıyabileceği olumsuzluklara da dikkat edilmelidir.

1. Almanya’da İslâm İlahiyat Eğitimi

Almanya’da din-devlet ilişkisi, Almanya’nın kendi laiklik anlayışı doğrultusunda şekillenmiş bu sebeple Fransa ve İngiltere’den farklılaşmıştır. Zira Almanya, devletin dini inanç bakımından tarafsızlığını korumaya önem vermekte diğer yandan Kilise ile iş birliği içinde çalışmaktadır. Bu iş birliğinin temelinde “toplumun huzuruna dayanan bir pragmatizm”¹¹ bulunmaktadır. Diğer yandan devletin “tarafsızlık” ilkesine uygun olarak sadece Kilise ile işbirliği kurmadığı, diğer inanç ve dinler ile “dinî cemaat/topluluk (Religionsgemeinschaften)” tanımlaması üzerinden bir ilişki ve işbirliği geliştirdiği de görülmektedir.¹²

Din ile dinî kurum ve cemaatler üzerinden ilişki kuran Devlet, din eğitimi konusunu da bu işbirliğine dayandırmakta, Anayasa’nın 7. maddesinin 3. Fıkrası ile okullarda “din eğitimi” bu işbirliği doğrultusunda sunmaktadır.¹³ İlgili maddeye göre “din eğitimi, dindar toplulukların ilkelerine uygun olmalı bu sebeple eğitim, mezheplere dayalı verilmelidir. Anayasa’nın 7. Maddesi 3. fıkrası 2. cümlesine göre ise devletin din eğitimi hakkında tek başına düzenleme yapmasına izin verilmez. Ancak din eğitiminin organizatörü ve düzenleyicisi olarak seküler çerçevesini belirler, din eğitiminin içeriğini belirlemek dinî topluluğun görevidir.”¹⁴

Devletin Kilise ile olan işbirliği, sınırları bakımından netleşmiş iken ülkede nüfus yoğunluğu bakımından önemli bir dinî grup olan Müslümanlar ve İslâm din eğitimi, sınırları belirlenmesi gereken yeni bir alan olarak ortaya çıkmıştır. Bu yeni alanda Anayasa’nın belirlediği niteliklerde “dinî cemaat” olarak muhatap alınacak Müslüman yapıların bulunmaması, Alman okullarında verilecek İslâm din derslerinin içeriğine uygun materyal, eser ve en önemlisi yetmişmiş eğitimcilerin yokluğu vb. problemlerle yüz yüze gelinmiştir. Bu problemler, oldukça uzun sürecek tartışmalara yol açmıştır. Nitekim bu durum “Almanya’da İslâm din dersinin okullarda düzenli bir

¹⁰ Rudi Paret, *Arabistik und Islamkunde an deutschen Universitäten* (Wiesbaden: F. Steiner, 1966), 6-18. Almanya’da İslam ilahiyatına yönelik özeldir kelam dair çalışmalar için bkz. Özcan Taşçı, “Almanya’da Kelam Çalışmaları”, *Dini Araştırmalar* 6/18 (Haziran, 2004).

¹¹ Semra Çinemre, “Almanya’da İslam Din Dersinin Teşekkül Sürecindeki Temel Bazı Meseleler”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 5/2 (2018), 440.

¹² Geniş bilgi için bk. Irene Schneider, “Muslime in der Diaspora – Probleme der Positionierung im saekularen pluralistischen Staatswesen”, *Islamische Religionsgemeinschaften und Islamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven*, ed. Christine Langenfeld vd. (Ergebnisse des Workshops an der Georg-August-Universität Göttingen, 2. Juni 2005), 66.

¹³ Anayasa’nın 7. Maddesi 3. Fıkrası: “Din dersi, mezhepsiz okullar dışındaki kamu okullarında olağan derslerdendir. Din dersi, devletin denetim hakkına zarar vermeyecek şekilde, dinsel toplulukların temel ilkeleriyle uygunluk içinde verilir. Hiçbir öğretmen, iradesine aykırı olarak din dersi vermeye zorlanamaz.” Axel von Campenhausen, *Erziehungsauftrag und staatliche Schulträgerschaft: Die rechtliche Verantwortung für die Schule* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967), 144.

¹⁴ Reinhard Schmoedel, *Der Religionsunterricht: die rechtliche Regelung nach Grundgesetz und Landesgesetzgebung Schule und Staat und Gesellschaft* (Berlin/Neuwied: LucITrhand Verlag, 1964), 118.

ders olarak konulması kadar uzun ve tartışmalı bir başka proje olmamıştır”¹⁵ şeklinde ifade edilmektedir. Konunun bu yönüne ilişkin tartışmalar makalemizin odak noktasında bulunmadığı için tartışma sadece Almanya’da İslâm İlahiyat bölümlerinin açılması ile neticelenecek süreci başlatması boyutuyla kısaca ele alınacaktır.

1.1. Okullarda İslâm Din Dersine İlişkin Tarihi Süreç

Almanya’da İslâm İlahiyat bölümlerinin açılması ile neticelenecek süreç okullarda İslâm din eğitiminin verilmesine ilişkin girişimin akabinde başlamıştır. İslâm din dersinin temel dayanağı Anayasa’nın 7. Maddesi olmakla birlikte uygulamaya geçiş için 1970’li yıllarda gerçekleşen “Aile Birleşim Anlaşması” önemli bir kırılma olmuştur.¹⁶ İşçilerin çocuklarına okullarda din dersi verilebilmesine yönelik ilk adım 1978 yılında atılmış¹⁷ 1980’li yıllardan itibaren “Türkçe Ana Dili Tamamlama Dersi” çerçevesinde “Türkçe İslâm Din Bilgisi Dersi” okutulmaya başlanmıştır. Bu dersi verenler, Türkiye’den görevlendirilen öğretmenlerdir. 1990’lı yıllarda ise Almanya’daki geçici işçi statüsünden vatandaşlık alarak kalıcı duruma gelen Müslümanların çocuklarına Almanca İslâm din dersi verilmesi gerekliliği gündeme gelmiştir. Öncelikli olarak bu ders, “Din Bilgisi dersi-Islamkunde” adıyla, mezhebe dayanmayan ve inandırma amacından ziyade bir kültür dersi hüviyetinde verilmeye başlanmıştır.¹⁸ 1990’lı yılların sonu itibariyle mezhebe dayanan, Almanca İslâm Din dersleri için Alman Müslüman Merkez Konseyi ve İslâm Konseyi’nin girişimleri ve eyaletler bazında çalışmaların olduğunu bilinmektedir.¹⁹

2000’li yılların başında İslâm din derslerine olan ihtiyacın farklı bir boyutunun söz konusu olduğu görülmektedir. Zira 11 Eylül 2001 sonrasında Almanya’da İslâmî yapılanmalara yönelik “gözetleme ve inceleme altına alma” ve İslâm din eğitiminin devlet tarafından verilerek “kontrol” edilmesi yaklaşımı etkili olmuştur. İslâm Din dersinin tüm eyaletlerde ilkokullarda ders olarak verilebilmesinde var olan İslâmî kuruluşların devletin belirlediği şartları yerine getirerek muhatap alabileceği bir dinî cemaat niteliği taşıyıp taşımadıkları da yeni bir tartışma olarak ortaya çıkmıştır.²⁰ Buna ilaveten “kontol” yaklaşımı, entegrasyon problemleri ile sık sık dile gelen “arka avlu camii, Hinterhofmoschee, adı verilen alanı, özellikle Türkiye’den “din adamı” gelişine ilişkin süreci de yeniden tartışmaya açmış, Almanya’da “Imamausbildung” yani imam yetiştirme programları da gündeme gelmiştir.

¹⁵ Rabeya Müller, “Schuldidaktik des Islamischen Religionsunterrichts und ihre Relevanz für interreligiöse Aspekte”, *Islamischer Religionsunterricht: Hintergründe, Probleme, Perspektiven*, ed. Thomas Bauer vd. (Berlin: Lit Verlag, 2006), 49.

¹⁶ Tuba Işık, “Almanya’da İslam Din Dersinin Gelişimi ve Müfredat Sorunu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 300.

¹⁷ Michael Kiefer, *Islamkunde in deutscher Sprache in Nordrhein-Westfalen: Kontext, Geschichte, Verlauf und Akzeptanz eines Schulversuchs* (Münster: LIT Verlag, 2005), 89; Simone Spriewald, *Rechtsfragen im Zusammenhang mit der Einführung von Islamischem Religionsunterricht als ordentliches Lehrfach an deutschen Schulen* (Berlin: Tenea Verlag, 2003), 235.

¹⁸ Kiefer, *Islamkunde in deutscher Sprache in Nordrhein-Westfalen*, 113-114; Geniş bilgi için bk. Zengin, *Almanya’da İslam Din Öğretimi Modelleri*.

¹⁹ Özcan Çelik, *Islamischer Religionsunterricht (IRU) in Deutschland, Erwartungen der Muslime - Konzepte der Kooperation zwischen den Glaubensgemeinschaften und dem Staat* (PDF: Münsterscher Verlag für Wissenschaft, 2017), 24.

²⁰ Fahimah Ulfat vd., *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland- Qualität, Rahmenbedingungen und Umsetzung* (PDF: Akademie für Islam in Wissenschaft und Gesellschaft, 2020), 10.

Bu tartışmalar ve giderilmesi gereken ihtiyaçlar doğrultusunda İslâm din dersinin içeriğinin hangi ilkelere göre belirleneceği ve bu eğitimle ulaşılmak istenen hedeflerin neler olduğu konularında gerek din eğitimcileri ve ilahiyatçılar gerekse program geliştirmecilerin arasında gerçekleşen uzun tartışmalar²¹ “İslâm din dersi öğretmenleri” yetiştirme sürecini de şekillendirmiştir.

1.2. İslâm İlahiyat Merkezlerinin Kuruluş Süreci

Almanya’da yükseköğretimde İslâm ilahiyatına ilişkin ilk adım, Erlangen-Nürnberg Friedrich-Alexander Üniversitesinde öğretmen yetiştirmek üzere bir sertifika programıyla 2002 yılında atılmıştır.²² 2004 yılında Münster Üniversitesi’nde öğretmen yetiştirmeye yönelik İslâm Araştırmaları Enstitüsü kurularak bir profesör atanmış, 2013 yılında Osnabrück Üniversitesi’nde uzaktan eğitimle İslâm dersi öğretmeni yetiştirme sertifika programına başlanmıştır.²³

Yükseköğretimde İslâm ilahiyat fakültelerinin kurulması ile neticecek süreci hızlandıran ve şekillendiren yönüyle Alman İslâm Konferansı’ve Ocak 2010 yılında Bilim Konseyi’nin²⁴ Alman üniversitelerinde “devlet açısından güçlü İslâm Araştırmaları birimlerinin” kurulmasına yönelik tavsiyesi²⁵ üzerinde durulması gereken iki önemli husustur.

İlk olarak 2006 yılında dönemin hükümeti tarafından düzenlenen Alman İslâm Konferansı’nın-Deutsche Islamkonferenz-DIK- Alman devleti ile Almanya’da yaşayan Müslümanlar arasında uzun soluklu, sürdürülebilir bir iletişimi, iş birliğini ve Müslümanların dinî ve sosyo-politik entegrasyonunu hedeflediği belirtilmiştir.²⁶ Alman devletinden ve Müslüman organizasyonlar tarafından seçilen temsilcilerin oluşturduğu kurul Federal İçişleri Bakanlığı’nın belirlediği konularda çalışma gruplarının tavsiyeleri hakkında görüş bildirmektedir.²⁷

Bakanlık tarafından ilk periyodunda (2006-2009) Almanca İslâm dersi, Alman anayasasının din-devlet ilişkileri, dinî semboller konuları dikkati çekmekte iken ikinci çalışma periyodunda (2010-2013) devlet üniversitelerinde İslâm İlahiyatı için kürsüler kurulması veya var olanların geliştirilmesi; cinsiyet eşitliğini ortak değer olarak yaşamak; aşırılık, radikalleşme ve toplumsal kutuplaşmanın önlenmesi; Konferans’ın son çalışma periyodunda ise (2018-...) “İslâm’ın yerleştirilmesi ve Alman İslâm’ı” tartışmalarına neden olan “din görevlilerinin Almanya’da

²¹ Rauf Ceylan, “Religiöse Erziehung muslimischer Schülerinnen und Schüler – Zur Bedeutung des islamischen Religionsunterrichts in Deutschland”, *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts*, ed. Bülent Uçar vd. (Osnabrück: V & R Unipress, 2010), 207-208.

²² J. Lähnemann, *Lernen in der Begegnung* (Göttingen: Vanenhoeck&Ruprecht Verlag 1, 2017), 75-177. Bu program, 2017 yılından itibaren aynı üniversitedeki Department Islamisch-Religiöse Studien (DIRS) bünyesinde devam ettirilmiştir. Friedrich-Alexander-Universität (FAU), “Department Islamisch-Religiöse Studien” (Erişim 27 Temmuz 2022).

²³ Martina Blasberg-Kuhnke vd., *Institut für Islamische Theologie Osnabrück (IIT) Entwicklung, Zwischenstand und Perspektiven* (Berlin: Peter Lang GmbH, 2019), 1.

²⁴ Bilim Konseyi (Wissenschaftsrat), Avrupa’nın en eski bilim politikası danışma organıdır ve 5 Eylül 1957’de Federal Almanya’da kurulmuştur. Bilim, araştırma ve yükseköğrenimin içeriği ve yapısal gelişimi ile ilgili tüm konularda Almanya Federal Hükümet’e ve Eyaletlere tavsiyelerde bulunur.

²⁵ Wissenschaftsrat, *Empfehlungen*, 4-5.

²⁶ Ahmet Aslan, “Almanya’da İslam ve İslam’ın Kurumsal Temsili”, *Çekmece İzzü Sosyal Bilimler Dergisi* 7/15 (2019): 18.

²⁷ Geniş bilgi için Bk. Deutsche Islam Konferenz (DIK), “Die DIK 2006 - 2009 (Phase I)” (Erişim 24 Temmuz 2022).

yetiştirilmesi, İslâmî derneklerin örgütlenmesi, cami derneklerinin ve faaliyetlerinin finansman bağımsızlığı²⁸ gibi konular ele alınmıştır.

Ele alınan konulara ilişkin tavsiye kararları da Almanya’da İslâm İlahiyat eğitiminin gelişim sürecini hızlandırıcı niteliktedir. Nitekim Alman İslâm Konferansı’nın birinci döneminde tavsiye kararlarından biri de “İslâm din eğitiminin başlatılması için anayasal çerçeve koşullarının somutlaştırılması ve Alman üniversitelerinde İslâm ilahiyat öğretimi ve araştırmalarının kurulması ve İslâm din görevlilerinin eğitim ve öğretiminin sağlanmasıdır.”²⁹ İkinci dönemde de: “Toplumsal, dinî ve hukuki entegrasyonu sağlamak için Müslümanlar ile Alman devleti arasında din ve anayasa hukuku çerçevesinde iş birliği üzerine çalışılmıştır. Bu yüzden Genel Kurul’da öncelikli kabul edilen konular arasında okullarda İslâm dini dersi, imam yetiştirme ve Alman üniversitelerinde İslâm-teoloji fakültelerinin kurulması bulunmaktadır.”³⁰ Dördüncü İslâm Konferansı döneminde ise “dini cemaatlerin yabancı kaynaklardan -daha doğrusu dış ülkelerden-finansmanı ve camilerdeki imamların eğitimi gündem olmuş ve imamların Alman Devleti’nin belirlediği esaslar çerçevesinde yetiştirilmesi konusu Imamausbildung/imam eğitimi çerçevesinde tartışılmıştır.”³¹

Alman İslâm Konferansı’nın en önemli faydasını, Almanya’da etkin dört Müslüman derneğin “Müslümanların Koordinasyon Konseyi” (Koordinierungsrat der Muslime, KRM)³² altında birleşmeleri olarak görmek mümkündür. Bu birleşme kararı Alman Devleti’nin muhatab olarak Müslüman bir çatı kuruluşun oluşturulması beklentisini karşıladığı gibi İslâm İlahiyatı sürecine de önemli bir zemin teşkil etmiştir. Diğer yandan Konferans’a yönelik çalışma konuları, seçilen temsilciler ve alınan tavsiye kararları ile pek çok eleştiri de söz konusu olmuştur. Özellikle Konferans’ın “güvenlik” vurgusu, İslâm korkusu/karşıtlığını artıran mahiyettedir.³³ Buna ilaveten Türkiye’den din görevlisi gelişinin engellenerek radikal İslâm’ın önlenebileceği savı, “İslâm’a yeni bir şekil verme ve Müslümanlar’ı sekülerleştirme”³⁴ isteğinin perdelenmesi olarak görülmekte, bu yönüyle de Konferans eleştirilmektedir. Yine Almanya’da yetiştirilecek imamlar ile Müslüman ülkelerden imam gelişinin engelleneceği böylelikle “Avrupa’daki Müslümanların gelenek, görenek ve kendi ülkeleriyle olan bağlantılarının büyük ölçüde azalacağı”, bunun ise asıl amaçlardan biri olduğu eleştirileri de dikkate değerdir.³⁵

²⁸ DIK, “Themenschwerpunkte” (Erişim 24 Temmuz 2022).

²⁹ DIK, “Empfehlungen der DIK 2006 – 2013” (Erişim 24 Temmuz 2022).

³⁰ DIK, “Auswahl von Empfehlungen und Schlussfolgerungen zu praxisrelevanten Themen (2006 – 2013)” (Erişim 24 Temmuz 2022).

³¹ DIK, “Grundsatzrede des Bundesinnenministers zum Auftakt der 4. Deutschen Islam Konferenz” (Erişim 24 Temmuz 2022).

³² Almanya’daki Müslümanlar Koordinasyon Konseyi (KRM), 28 Mart 2007’de iç tüzüklerin imzalanmasıyla resmi olarak Köln’de kuruldu. Kurucu üyeler dört büyük Müslüman dinî topluluktur: Türk-İslam Birliği din Kurumu (DİTİB), Federal Almanya Cumhuriyeti İslam Konseyi (IRD), Müslümanlar Merkez Konseyi (ZMD) ve İslam kültür merkezleri Birliği’dir (VIKZ). 2 Temmuz 2019’da Almanya’daki İslam-Arnavut merkezleri Birliği ve Almanya’daki Faslılar Merkez Konseyi de Koordinasyon Konseyi’ne katılmıştır. Geniş bilgi için bk. KRM, “Über uns” (Erişim 24 Temmuz 2022).

³³ Sven Speer, “Siyasetçiler İslâm’ın Dışlanmasında Politik Bir Sermaye Buluyor”, *Perspektif* 23/254 (Eylül 2016), 42-45.

³⁴ Zeliha Eliaçık, “Bir Siyasi Proje Olarak ‘Alman İslâm’ı”, *Anadolu Ajansı* (11 Ekim 2018).

³⁵ Muhterem Dilbirliği, “Almanya İslam Konferansı: Diyalog değil siyasi baskı”, *Anadolu Ajansı* (05 Aralık 2018).

İmam ihtiyacını, kurulacak üniversiteler eliyle karşılamanın imkânı da tartışılan bir husustur. Zira imamlık için gereken temel yeterlilikler sadece üniversitelerde elde edilemez. Bu noktada Müslüman çatı kuruluşun imamın görevlerini tanımlaması, imam eğitimi için kriterler belirlemesi ve üniversite ile ortak kurumlar ve programlar geliştirmesi gerektiği vurgulanmaktadır.³⁶

Bilim Konseyi'nin Ocak 2010 tarihli tavsiye kararı da hem süreci hızlandırmış hem de Alman devletinin finansal desteğine temel teşkil etmiştir. Bilim Konseyi, Alman İslâm Konferansı'nda Müslümanların devlet okullarında İslâm din eğitimi almaları gerektiği kararına uygun olarak orta ve uzun vadede İslâm din öğretiminin kapsamlı bir şekilde uygulanmasını beklediğini belirtmektedir. Bunun için uygun öğretim kadrosuna ihtiyaç vardır.³⁷ Bu sebeple Konsey, İslâm din eğitiminin geliştirilebilmesi için İslâm dininde teolojik yönelimli çalışmaları öncelikli ve acil bir hedef olarak görmektedir. Zira “akademik olarak sağlam İslâmî çalışmalar sadece nitelikli bir din eğitimi için ön koşul oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda Avrupa'nın bilime dayalı toplumlarında din bilginlerinin bilimsel olarak sağlam bir şekilde eğitilmesi imkânını da sağlar. Böyle bir temel, İslâmî normların ve değerlerin –diğer dinlerin pozisyonlarına ve bakış açlarına paralel olarak– akademik ve kamusal tartışmalarına uygun bir şekilde katkıda bulunabilir. Bu sebeplerle Bilim Konseyi, Almanya'da İslâmî çalışmaların hızlı ve tutarlı bir şekilde geliştirilmesini öncelikli bir hedef olarak görmektedir. Orta vadede, farklı profillere sahip teolojik yönelimli İslâmî çalışmalar için iki ila üç yer geliştirilmeli ve Federal Almanya Cumhuriyeti'ndeki İslâm inancının çoğulluğunun yeterince dikkate alınabilmesi için de kurumsal önkoşullar oluşturulmalıdır.”³⁸ İçerik olarak ise İslâmî çalışmalar, tefsir (sünneti de içerir), sistematik teoloji (temel teoloji, dogmatik, ahlak/etik, İslâmî ekümenizm), tarihsel teoloji (sünnet, kelâm, mistisizm, felsefe vb.), İslâm hukuku ve hukuk metodolojisi, pratik 'teoloji' ve din eğitimi alanlarında olmalıdır.³⁹

Bilim Konseyi bu tavsiye kararının uygulamasında Müslüman cemaat/toplulukların, öğrenci ve velilerin desteğini almak için ilk beş yıllık sürede bir “Müslüman Danışma Kurulunun-Beirat”⁴⁰ oluşturulması yönünde bir öneride bulunmuştur.⁴¹ Danışma Kurulu'nda Müslüman Koordinasyon Konseyi –KRM- Müslüman din eğitimcileri ve farklı Müslüman toplulukların temsilcileri bulunacaktır.

Federal düzeyde İslâm ilahiyat uzmanlarının yetiştirilmesi için devlet geniş bir fon sözü vermiş, 2011 yılı itibariyle üniversitelere bu fon aktarılmaya başlanmıştır. İlk olarak bu alanda hazırlığı olan Osnabrück, Münster, Frankfurt am Main ve Erlangen-Nürnberg Üniversiteleri, Bilim Konseyi'nin tavsiyesi sonrasında çalışmalarına başlayan Tübingen Üniversitesi de bu destekten

³⁶ Ömer Özsoy, “Islamische Theologie als Wissenschaft”, *Zwischen Glaube und Wissenschaft: Theologie in Christentum und Islam*, ed. Mohammad Gharaibeh vd. (Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2015), 56-58.

³⁷ Wissenschaftsrat, *Empfehlungen*, 75.

³⁸ Wissenschaftsrat, *Empfehlungen*, 76.

³⁹ Wissenschaftsrat, *Empfehlungen*, 84.

⁴⁰ Alman anayasasına göre devletin din işleri konusunda her hangi bir yorum hakkına sahip olmamakla beraber dini cemaati temsil yetkisi sadece Kilise'dedir. Bu sebeple Hıristiyan teoloji fakültelerinde Kilise önemli bir yetkiye sahiptir. Ancak Müslümanlığı temsil eden ve Kilise işlevi görececek bir yapı bulunmadığından oluşturulan “Beirat” ile üniversitede yapılanmakta olan İslâm ilahiyatının İslâm'a uygunluğu kontrol edilebilecektir. Danışma Kurulu'nun (Beirat) meşruiyeti, üstlendiği rolün İslâm'a uygunluğu bakımından tartışılmıştır. Zira bu modelle ilgili temel eleştiri, Kilise gibi işlevde bulunacak bir dini yapılanmanın İslâm'da bulunmadığı gibi İslâm'a uygun olmadığıdır.

⁴¹ Wissenschaftsrat, *Empfehlungen*, 78.

yararlanmıştı. Ayrıca Paderborn üniversitesi ve 2019 yılından itibaren Berlin Humboldt Üniversitesinde de İslâm ilahiyat Fakültesi eğitimine başlamıştır. Federal hükümet bir beş yıl daha bu fonun sağlanması yönünde karar almıştır.⁴²

Finans desteği, birtakım şartlara bağlı devam etmektedir. Bu şartlar; ilgili eyalet hükümetinin beş yıllığına finanse edilen teoloji kürsülerini her merkeze iki kürsü olmak üzere daimi kadroya dönüştürmesi, bu teoloji kürsülerine ilaveten her eyalette “İslâm din pedagojisi kürsüsü”nü finans etmesi ve “Beirat” oluşturması şeklindedir.⁴³

Yükseköğrenim kurumlarında 2010 yılına kadar on bir üniversitede var olan İslâm araştırmaları, İslâmbilimleri veya oryantalistik nitelikli İslâm çalışmalarının 2011 yılı itibari ile devlet üniversitelerine bağlı İslâm ilahiyat fakülteleri ile hem sayı hem de nitelik açısından değiştiğini söylemek mümkündür.

Kurulma sürecindeki İslâm ilahiyat merkezlerinin “entegrasyon için çok büyük bir adım” kabul edilmesi ve birtakım şartlara bağlı olarak buralara finansal destek verilmesi, İslâm din dersi verecek öğretmen ve imam yetiştirme ihtiyacının ötesinde “Euro İlahiyat projesinin, Euro-İslâm projesinin en kritik adımlarından biri”⁴⁴ olarak görülmesine neden olmuştur.

“Euro-İslâm” kavramı ilk olarak 1992 yılında Bassam Tibi tarafından kullanılmıştır. Ona göre bu kavram Avrupa’daki Müslümanların, İslâmî sorumluluk ve prensipleri modern Avrupa kültürünün değerleriyle uzlaştırarak yaşamaları ile şekillenecek seküler bir İslâm anlayışını ve Avrupalılaştırmış bir İslâm ile oluşacak Avrupa-İslâm sentezini ifade etmektedir.⁴⁵ Tibi, Müslümanların, Avrupalılaştırmalarına engel olan “şeriat ve cihad kavramlarına veda etmelerini ve din ile devlet ayırımını benimsemelerini” gerekli görmektedir.⁴⁶

2002’de Tibi’nin Euro-İslâm kavramının entegrasyon politikalarının önemli bir aracı olduğunu söylemesi buna ilaveten kavramın bazı üniversitelerin ders programlarında yer alması⁴⁷ Euro İlahiyat projesinin meşruiyetine ilişkin şüpheleri beslemektedir. Buna ilaveten İslâm ilahiyat merkezlerinin “Alman toplum, kültür ve devlet sistemiyle uyumlu”⁴⁸ bir İslâm anlayışı oluşturma hedefinin bulunduğu dile getirilmesi ve kullanılan “ehlileştirme”⁴⁹ ve “yerlileşme”⁵⁰ gibi kavramlar da müfredat bakımından bu merkezlerin daha dikkatle ele alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

⁴² Claudia van Laak, “Umstrittenes Islam-Institut geht an den Start”, *Deutschlandfunk* (9 Ekim 2019).

⁴³ Wissenschaftsrat, *Empfehlungen*, 78.

⁴⁴ Akif Emre, “Euro İslam’ın fundamentalı nedir?”, *Yeni Şafak Gazetesi* (9 Eylül 2014).

⁴⁵ Bassam Tibi, *Euro-Islam, Die Lösung eines Zivilisationskonflikts* (Darmstadt: PrimusVerlag, 2009), 10.

⁴⁶ Tibi, *Euro-Islam, Die Lösung eines Zivilisationskonflikts*, 93.

⁴⁷ Martin Bruinessen vd., *Avrupa’da Müslüman Özenin Üretimi Fikirler, Bilinçler, Örnekler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 9.

⁴⁸ Mouhanad Khorchide, “Einleitung”, *Herausforderungen an die Islamische Theologie in Europa Challenges for Islamic Theology in Europe*, ed. Mouhanad Khorchide vd. (Freiburg: Herder Verlag GmbH, 2012).

⁴⁹ John F. Engelhardt, *Islamische Theologie im deutschen Wissenschaftssystem* (Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH, 2017), 7, 59.

⁵⁰ Zekirija Sejđini, “Einleitung”, *Islamische Theologie und Religionspädagogik in Bewegung. Neue Ansätze in Europa*, ed. Z. Sejđini (Bielefeld: Transcript Verlag, 2016), 9-13.

Bu söylemlerin İslâm İlahiyatı merkezlerine ilişkin bakışı zaman zaman olumsuz etkileyebileceği bir hakikattir. Bununla birlikte meselenin giderilmesi gereken bir ihtiyaç yönü olduğu da göz ardı edilmemelidir. Zira İslâm dinine ilişkin ilmî bir zemin kuracak ve bilgi üretecek insanların bulunmaması Almanya'da Müslümanların kalıcı varlıklarını tehdit etmektedir. Yeni nesillere aktarılabilecek doğru, tarafsız/kucaklayıcı ve sorunlara çözüm üretebilecek nitelikte bilimsel bir din anlayışını tesis etmek ise bu şartlarda zor görünmektedir.⁵¹ Bu ihtiyacın ne ölçüde giderilebileceğinin, meselenin entegrasyon mu ihtiyaç mı olduğunun tespitinde ise İslâm İlahiyat merkezlerinin tarihçeleri, kuruluş felsefeleri ve kelâm ilmi özelinde hocalarının çalışma alanlarının incelenmesi önemli bir hareket noktası olacaktır.

2. İslâm İlahiyat Merkezleri ve Kelâm Kürsülerinin Değerlendirilmesi

Almanya'da İslâm İlahiyatı, henüz oluşum sürecinde olan bir akademik alandır. Akademik anlamda İslâm konusunda birikimi olan İslâmbilimidir/İslam Wissenschaft. Bu sebeple İslâm İlahiyatı kürsülerinde yüksek sayıda "İslâm bilimcileri" yer almaktadır. Çoğunlukla kendilerini İlahiyatçı değil İslâmbilimci olarak görmekte olmaları da dikkat çeken bir başka önemli husustur.⁵² Bunda İslâm İlahiyatının modern manada bilim olup olmadığı tartışmalarının yanısıra İslâm teolojisinin içtimaî, tarihî ve coğrafi şartlara dayalı bir olgu olduğu ve kendisini güncellemede yetersiz kaldığı düşüncesinin de bulunduğu söylenebilir.⁵³ İslâm'ın Batı'da kabul gören ilmî standartlara ve metotlara uygun akademik bir geleneği bulunmamakla beraber,⁵⁴ İslâm coğrafyasında var olan birikim ile bu geleneği oluşturmak pek tabii mümkündür.

İslâm'ın Almanya'da homojen bir yapıda olmaması da akademi için üzerinde durulması gereken bir başka husustur. Zira farklı İslâmî geleneğe sahip, çeşitli kültürlerin teolojik ve dinî yapılarına göre şekillenmiş İslâm anlayışları bulunmaktadır.⁵⁵ Bu çeşitliliği, İslâm din dersine yansıtacak diğer yandan üniversitedeki İlahiyat eğitiminde de dikkate alma zorunluluğu bulunmaktadır.⁵⁶ İslâm İlahiyat merkezlerinin bunu sağlamak için İslâm İlahiyatının eğitim bölümlerinde mezhebe dayalı, İlahiyat bölümlerinde ise mezhepler üstü bir yaklaşımı benimsedikleri görülmektedir.

Başlangıçta birer profesörlük ya da bir profesör tarafından kurulan kürsü şeklinde yapılan merkezlerde, süreç içerisinde araştırma görevlileri ile bir genişlemenin olduğu da görülmektedir. Ancak makalemizi sınırlı tutabilmek adına kürsü başkanı profesörlerin çalışmaları ve merkezlerde hazırlanan projelere odaklanılacaktır.

⁵¹ Cemal Tosun, "Almanya'da İslam Din Dersleri İçin Bilimsel İslami-Teolojik Temellerin Önemi", *İnsan Onuru: İslam ve Hıristiyanlık'taki Temelleri Sempozyumu*, ed. Mualla Selçuk vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2006), 4-5.

⁵² Engelhardt, *Islamische Theologie im deutschen Wissenschaftssystem*, 182-184.

⁵³ Hans-Thomas Tillschneider, "Fragwürdiges Plädoyer für eine infantile Theologie", *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (7 Haziran 2013).

⁵⁴ Özsoy, "Bir Bilim Olarak İlahiyatın İmkân ve Sınırlılıkları: Almanya ve Türkiye Örneğinde İslam İlahiyatına Eleştirel Bir Bakış", 391.

⁵⁵ Bernd Küster, "Ergebnisse der Deutschen Islam Konferenz zur Einführung eines Islamischen Religionsunterrichts an öffentlichen Schulen", *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland: Fachdidaktische Konzeptionen: Ausgangslage, Erwartungen und Ziele*, ed. Bülent Uçar ve Danja Bergmann (Osnabrück: Universitätsverlag, 2010), 36.

⁵⁶ Yaşar Sarıkaya, "Wege zu einer Islamischen Religionspädagogik in Deutschland", *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts*, ed. Bülent Uçar ve Danja Bergmann (Osnabrück: V & R Unipress, 2010), 197.

2.1. Erlangen-Nürnberg Üniversitesi İslâm Dini Araştırmaları Bölümü

2.1.1. Tarihçesi, kelâm hocaları ve çalışma alanları

“İslâm Dinî Araştırmaları Bölümü” -Department Islamisch-Religiöse Studien/DIRS-, Felsefe Fakültesi ve Teoloji bölümünün en genç bölümü olarak 2012’de açılmıştır. BMBF tarafından desteklenen DIRS, İslâm’da farklı teolojik geleneklerin öğretilmesini ve tüm öğrencilere İslâm dini hakkında derinlemesine bilgi vermeyi hedeflemektedir.

Akademik kadrosu ve araştırmacıları da kişilikleri, biyografileri ve ilgi alanları ile çeşitli İslâmî inanç ve hüküm öğretilerinin yanı sıra mistik, etik ve felsefi geleneklerin öğretilmesine katkıda bulunmaktadır. Bölümde “İslâm Dinî Çalışmaları” lisans ve master programları mevcuttur. Ayrıca İslâm Din Öğretimi yandal-tamamlama programı ve master programının bir parçası olarak İslâm Din Eğitimi bölümleri vardır.⁵⁷

DIRS’de İslâmî çalışmalar “metinsel, sistematik, pedagojik ve pratik-kelâm bilimi” olmak üzere dört farklı odak noktası ile ele alınmaktadır. Prof. Mohammed Nekroumi’nin bölüm başkanı olduğu metin odaklı İslâmî-dinî Araştırmalar Kürsüsünde teolojik hermenötiğin ilgili temel konuları, İslâmî teolojik geleneğe dayalı olarak öğretim ve araştırmalarda ele alınmaktadır.⁵⁸

Sistematik odaklı İslâmî-dinî Araştırmalar Kürsüsü’nde İslâm’a yönelik metinsel ve tefsirî yaklaşımların İslâm felsefesi ve etiği bakımından ele alınması söz konusudur. Dolayısıyla mistik deneyim günümüz Müslüman yaşamında giderek daha önemli bir rol oynaması ve etik referansların genel sosyal hayat söylemleriyle yakın ilişkisi sebebiyle İslâm felsefesi, ahlâkı ve tasavvufunun teorik ve metodolojik soruları çalışmaların merkezindedir. Ek olarak, temel İslâmî inançlar ve İslâm bilimlerinin fikir dünyası hakkında araştırmalar ve özellikle İslâmî-dinî söylemlerin güncel konularıyla ilgilenmekte ve bu nedenle metinsel yaklaşıma tamamlayıcı bir katkı sunmaktadır. Nitekim pratik alana ilişkin “İslâm ve İnsan hakları” ve “Teolojik antropoloji” gibi konular da kürsüde çalışılmaktadır.

Bölümün içerik açısından, inanç doktrini-akîde gibi “kelâm bilimi” ile yakın bir bağlantısı bulunmaktadır. Nitekim bölüm başkanı Prof. Reza Hajatpour’un Şîî geleneğine ilişkin uzmanlığı bulunmaktadır. Hajatpour’un bunun dışında çalışma alanları; İslâm’da insan imajı, İslâm mistisizmi, İslâm felsefesi, insan hakları felsefesi, felsefî etik, diyalog felsefesi ve diyalog teolojisidir.⁵⁹

Aynı zamanda Friedrich Alexander Üniversitesi İslâm dini öğretimi/pedagojisi bölüm sözcü yardımcısı olan Prof. Dr. Tarek Badawia’nın bölüm başkanı olduğu pedagojik odaklı İslâmî-dinî Araştırmalar Kürsüsü ise üniversitedeki Müslüman din eğitimi öğretmenlerinin eğitiminden sorumludur ve Bavyera’daki devlet okullarında çalışan Müslüman öğretmenler için düzenlenmiş ileri eğitim konularında sorumlu kurumlarla işbirliği yapmaktadır. Pedagojik çalışma alanlarında (ebeveyn evi, okul, cami ve diğerleri) ortaya çıkan bilimsel ve didaktik soruları bir araya getirir.

⁵⁷ Bölüm hakkında daha detaylı bilgi için bk. Department Islamisch-Religiöse Studien (DIRS), “Department Islamisch-Religiöse Studien” (Erişim 6 Temmuz 2022).

⁵⁸ DIRS, “Prof. Dr. Mohammed Nekroumi” (Erişim 6 Temmuz 2022).

⁵⁹ DIRS, “Prof. Dr. Reza Hajatpour” (Erişim 6 Temmuz 2022)

Bundan yola çıkarak profesyonel uygulama için kavramlar geliştirir ve ilgili araştırma soruları üzerinde çalışır.⁶⁰

Prof. Dr. Maha El Kaisy-Friemuth'un başkanlığındaki pratik odaklı ve kelâm bilimi İslâmî-dinî Araştırmalar Kürsüsü, İslâmî inançlar, hükümler ve yöntemler ile dinler arası referanslar açısından pratik yönler üzerinde durmaktadır. Özellikle geleneksel bir yorum ve semboller sistemi olarak İslâm'ın gündelik meselelerle ilgisine odaklanılmaktadır. Yine geleneksel ve güncel inançlar arasındaki gerilim de öne çıkarılan konulardandır. "Muhafazakâr Hanbelilerden katı rasyonalist Mu'tezile'ye" kadar çeşitli İslâmî-teolojik düşünce okulları arasında bir söylem oluşturmaya katkıda bulunma amacı söz konusudur. Klasik Mu'tezile ekolünden neo-Mu'tezilizm'e kadar olan teolojik gelişmeler, gelenek çizgileri, değişim süreçleri ve güncel sorunlarla olan bağlantılar ele alınmaktadır.

Buna ek olarak bölümde İslâmî gelenekte kadın okuması da çalışma alanlarındandır. Akılcı bir İslâm teolojisi geliştirmek için 'toplumsal cinsiyet' konusu, merkezî önemde görülerek bir yandan İslâm kelâm tarihindeki kadınları incelemek, diğer yandan kadınların mevcut durumuna ilişkin hangi teolojik soruların ortaya çıktığını düşünmek temel meselelerden kabul edilmektedir.

Diğer yandan kürsü; İslâm, Hıristiyanlık ve Yahudilik'te insan ruhu kavramlarının Yunan felsefesinden önemli ölçüde etkilendiği iddiasıyla dinler arası diyalogu, diğer dinleri anlamının ve kendi teolojik görev ve sorularını derinleştirmenin bir yolu kabul ederek "dinler arası diyalog" konusunda çalışmaktadır. Bölüm başkanı El Kaisy-Friemuth'un bu konuda eserleri bulunmaktadır.⁶¹

Kelâm kürsüsü olarak adlandırılması sebebiyle bölüm başkanı Prof. Dr. Maha El Kaisy-Friemuth'un çalışma alanları ve yönettiği tezler üzerinde ayrıca durulmalıdır. Friemuth'un çalışma alanları; Mu'tezilî düşünceye odaklanan klasik kelâm, klasik polemik yazılarda İslâm-Hıristiyan ilişkileri, modern Arap rasyonel düşüncesi ve Avrupa'da Müslüman hayatı gibi konulardır.

Yönettiği tezler ise lisansta; "İslâm'da eşcinsellik", "René Guénon ve geleneksellik okulu", "Modern çağda İslâm düşüncesini canlandırmaya yönelik bir yaklaşım" yüksek lisansta; "Cami inşaatı anlaşmazlığında çatışma -Hamburg'daki İslâm Merkezi Al-Nour'a dayalı en iyi uygulama örneği", "Alman medyasında 2015 mülteci krizine yansıyan İslâmofobi -nitel bir analiz-" doktora da ise; "Mısır'daki modern düşünürlerde insan imajı", "Tevîl ve modern İslâm teolojisindeki rolü", "İslâm ilahiyatında vahiy", "İslâm'da devletin önemi: Teori ve uygulama", "Mu'tezile hermeneutiği" başlıklı konulardır.⁶²

2.1.2. Projeler ve Araştırma Grupları

İslâm ilahiyat Merkezinin çalışmalarını tam olarak tespit etmek için var olan araştırma grupları, yürütülen projeler ve yapılan iş birliklerine de bakmakta fayda vardır. DIRS'de Almanya'da

⁶⁰ DIRS, "Tarek Badawia" (Erişim 6 Temmuz 2022).

⁶¹ Prof. Dr. Maha El Kaisy-Friemuth- John Dillon, *The Afterlife of the Platonic Soul: Reflection of Platonic Psychology in the Monotheistic Religions* (Leiden: Brill, 2009). Diğer eserleri için bkz. DIRS, "Prof. Dr. Maha El Kaisy-Friemuth" (Erişim 6 Temmuz 2022).

⁶² DIRS, "Prof. Dr. Maha El Kaisy-Friemuth" (Erişim 6 Temmuz 2022).

“Hüküm, hükümsellik ve hüküm değişimi” ve “Çağdaş İslâm kültürleri” ile ilgilenen iki küçük araştırma grubu bulunmaktadır.

“Çağdaş İslâm Kültürleri” çalışma grubu, Bayreuth Üniversitesi ortaklığında çalışmalar yapmakta özellikle Almanya’da Şii’ler ve Şii dindarlığı, konusuna odaklanmaktadır.

“Hükümler, hükümsellik ve hüküm değişimi” çalışma grubu da projeler gerçekleştirmektedir. Kur’ân tefsirinin ele alındığı “Kur’ân metni: Karşılaştırma ve eşleştirme”, hükümsel bir ölçü olarak adalet kavramı üzerinde durulan “Şeriat ve adalet” ve “Birlik teolojisi ve kültürel çeşitlilik” bu çalışma grubunun tamamlanmış projeleridir.⁶³ “Birlik teolojisi ve kültürel çeşitlilik projesi kelâm ilmi açısından dikkat çekicidir. Küçük gruplar ile tartışmaların ve atölye çalışmalarının yapıldığı projede, İslâmî teolojide “Kim İslâm’a ait değildir?” sorusu üzerinden kâfir, mürted ve fâsik tanımlamalarının üzerinde durulduğu; bu sorunun “Kim İslâm’a aittir”, şeklinde formüle edilmesi halinde çoğulculuğa kapı aralayacak bir teolojiye adım atılabileceği görüşünün hâkim olduğu görülmektedir.⁶⁴

Çalışma grubunun devam etmekte olan projeleri; Toplumsal değişim bağlamında Kur’ân’ın hükümselliği (uzun vadeli proje), Teolojide içtihad,⁶⁵ Geleneğin dinamikleri üzerine: Hukuk ve teoloji arasındaki ilişki,⁶⁶ İslâm’da öğretme ve öğrenme kültürleri şeklindedir.⁶⁷

2.2. Münster İslâm İlahiyat Merkezi

2.2.1. Tarihçesi, Kelâm Hocaları ve Çalışma Alanları

2004 yılında Münster Üniversitesi’nde “Zentrum für Religiöse Studien”in çatısı altında Prof. Dr. Muhammed Kalisch’in atanması ile İslâm Dini kürsüsü kurulmuştur. Westfaelische Wilhelms-Universitaet Münster bünyesinde ise 2012 yılında “İslâm İlahiyatı Merkezi” –Zentrum für Islamische Theologie/ZIT- İslâm ilahiyatı ve din dersi öğretmenliği bölümlerini okumak imkânını sunmaya başlamıştır.⁶⁸ Bugüne gelindiğinde lisans ve lisansüstü düzeyinde İslâm teolojisi ve İslâm din dersi öğretmenliği bölümleri bulunmaktadır.

⁶³ DIRS, “Abgeschlossene Projekte” (Erişim 6 Temmuz 2022).

⁶⁴ DIRS, “Islam: Theologie der Einheit und kulturelle Vielfalt” (Erişim 6 Temmuz 2022).

⁶⁵ Proje, İslami Hukuk teorisinin (usul-u fıkıh) merkezi bir kavramı olan “ıctihad” üzerinde çalışmaktadır. “İctihadın İslâm’daki farklı hukuk okullarının ve uygulamalarının nedeni ve aynı zamanda meşruiyet sebebi” olduğu gibi kelâm alanında da teolojik, mezhepsel ve dünya görüşlerinin çeşitliliğini meşrulaştıran bir yönü vardır. Üzerinde durulacak soru “ıctihadın teolojideki pratiğinin İslâm’da var olan bir ruhani tutumu sürdürüp sürdürmediği veya hoşgörü, ifade ve din özgürlüğü gibi modern zorluklara bir cevap olup olmadığıdır.” Araştırma Projesi, ıctihad konusundaki önceki hukuk teorisi araştırmalarını tamamlamayı ve terimin teolojik yönünü araştırmayı amaçlamakta, aynı zamanda Müslümanların diğer İslâmî ve İslâmî olmayan inançlara karşı tutumlarının politik ve toplumsal açıdan önemli sorununa da katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Geniş bilgi için bkz. DIRS, “Ijtihad in islamischer Theologie: Kontinuität oder Transformation eines Grundbegriffs des islamischen Rechts Leit” (Erişim 6 Temmuz 2022).

⁶⁶ Araştırma projesinin amacı, iki disiplin arasındaki etkileşimlerin nerede olduğunu ve bunların nasıl çalıştığını bulmaktır. Hem metin analizi hem de tarihsel çalışma ile İslam geleneğinin hem yasal hem de teolojik alanda söylem olarak ne kadar ikna edici olduğunu göstermek hedeflenmektedir. Geniş bilgi için bkz. DIRS, “Zur Dynamik der Tradition: Die Beziehungen zwischen Recht und Theologie” (Erişim 6 Temmuz 2022).

⁶⁷ DIRS, “Lehr- und Lernkulturen im Islam” (Erişim 6 Temmuz 2022).

⁶⁸ Bölüm hakkında daha detaylı bilgi için bk. Westfaelische Wilhelms-Universitaet Münster-Zentrum für Islamische Theologie (ZIT), “Studiengänge” (Erişim 8 Haziran 2022).

Merkez, kuruluş amacını “Bilim Konseyi’nin tavsiyesine de uygun olarak Almanya’da artan dini mezheplerin çokluğunu dikkate almak ve mezhep odaklı İslâm ile ilişki alanında acilen ihtiyaç duyulan genç akademisyenlerin eğitimine Avrupa bağlamında bilimsel temelli katkıda bulunmak ve aynı zamanda İslâm teolojisini kurmak”⁶⁹ olarak tanımlamaktadır.

Merkezin yöneticisi, İslâm dini eğitimi ve didaktiği, Kur’ân tefsirinde modern yaklaşımlar, sistematik İslâm teolojisi, Avrupa’da İslâm, konularında çalışmaları bulunan İslâm Din Eğitimi hocası Prof. Dr. Mouhanad Khorchide’dir.⁷⁰ Kelâm, Din felsefesi ve Tasavvuf Kürsüsü başkanı Prof. Dr. Ahmad Milad Karimi ise merkezin başkan yardımcılığı görevini yürütmektedir. İslâmî Hükümler ve Metodoloji Kürsüsü Prof. Dr. Iur. Çefli Ademi başkanlığında, Kültürlerarası Din Eğitimi Kürsü başkanlığı ise Prof. In Dr. Dina El Omari tarafından yürütülmektedir.

İlm-i kelâmın İslâm felsefesi ve tasavvuf ile aynı kürsüde bir arada ele alınması, hem gelenekte etkili olan âlimlerin eğitim ve çalışmalarındaki çeşitliliğe hem de söz konusu alanlar arasındaki konu ve köken ortaklığına bağlanmaktadır. Buna ilaveten kelâm, İslâm felsefesi ve tasavvufun kendi temelleri üzerinde bağımsız olarak durdukları ve aslında birbirlerine meydan okuma işlevi gördükleri de vurgulanmaktadır. Nitekim bölüm tanıtılırken “Kelâm, İslâm Felsefesi ve Tasavvuf Kürsüsü, İslâm ilminin üç disiplinini içerir. Birlik içinde sistematik teoloji, felsefi temeli ve manevî temeli, temel dini soruları tarihsel olarak sınıflandırıp sistematize ettiği ve günümüz için önemlerini ve hükümselliğini ortaya koyduğu ölçüde, İslâm İlahiyat Merkezi’nde temel bir disiplin oluştururlar”⁷¹ denilmektedir.

Kelâm, İslâm Felsefesi ve Tasavvuf Kürsüsü başkanı Prof. Dr. Ahmad Milad Karimi’nin çalışma alanları; sistematik olarak İslâm din felsefesi, kelâm/neo kelâm, İslâm tasavvufu, estetik, tefsir, metafizik; tarihsel olarak eski felsefe, İslâm Ortaçağ felsefesi, modern zamanlar ve 20. yüzyılda Eş’arîlik ve Matürîdîlik, Alman idealizmi -Hegel ve Schelling-, idealizm eleştirisi -Kierkegaard ve Nietzsche-, 20. yüzyıl felsefeleri ve Muhammed İkbâl’dir.⁷²

Karimi’nin danışmanlığında hazırlanan doktora tezleri; “Kant ve Gazzâlî’de öznellik deneyimi-fikirler tarihinin doğuşu ve sistematik bir karşılaştırma”, “İslâm’da ıstırapla başa çıkmak”, “Birlikte olma etiği- İslâmî teolojik bir hayvan etiğinin temel ilkeleri” başlıklarındadır.⁷³

Aynı kürsünün diğer araştırmacısı Dr. Asmaa El Maaroufi; yaratılış teolojisi, İslâm teolojik antropolojisi, İslâm ahlakı, hayvan ve çevre etiği, bioetik, ayrımcılık konularında,⁷⁴ bir başka araştırmacı olan Daniel Roters; sistematik İslâm teolojisi, teodise, İslâmî bağlamda pastoral bakım kavramları, sosyal hizmete İslâmî-teolojik yaklaşımlar, psikanalizm ve İslâm, edebiyat bağlamında din, Mısır’ın modern (kültürel) tarihi, Avrupa’da İslâm, özellikle Almanya ve Balkanlar, İslâm, reform ve milliyetçilik (19./20. yüzyıl) konularında çalışmaktadır.⁷⁵

⁶⁹ ZIT, “Forschung” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁷⁰ ZIT, “Prof. Dr. Mouhanad Khorchide” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁷¹ ZIT, “Kalâm, Islamische Philosophie Und Mystik Profil der Professur” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁷² ZIT, “Prof. Dr. Ahmad Milad Karimi/Forschungsschwerpunkte” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁷³ ZIT, “Prof. Dr. Ahmad Milad Karimi/Promotionen” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁷⁴ ZIT, “Jun. Prof.in Dr. Asmaa El Maaroufi” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁷⁵ ZIT, “Daniel Roters, M.A. Wissenschaftlicher Mitarbeiter” (Erişim 8 Haziran 2022).

2.2.2. Projeler ve Araştırma Grupları

Prof. Karimi tarafından 2017 yılında Muhammed İkbâl isimli bir araştırma merkezi kurulmuştur. Bu merkez Muhammed İkbâl'in Avrupa topraklarındaki çalışmalarının sistematik araştırmasını yeniden canlandırmak için bir çerçeve oluşturmayı ve İkbâl üzerine araştırma yapan bilim adamlarını desteklemeyi amaçlamaktadır. Bu anlamda kendisini bir araştırma ağı ve düşünce kuruluşu olarak da gören araştırma merkezi sadece İkbâl'in düşüncesine adanmış olmamakta aynı zamanda İslâmî düşünce için belirleyici bir ivme sağlamak istemektedir. Nitekim bu amaçla bilim insanları ve kurumlarla küresel işbirliği de yapmaktadır.⁷⁶

Merkez'de gerek hocalar gerek öğrenciler tarafından yapılan pek çok proje bulunmaktadır.⁷⁷ İslâm din eğitimi odağı sebebiyle yapılan projelere de bunun yansıdığını söylemek mümkündür.

2.3. Frankfurt Goethe/Giessen Üniversitesi İslâm Kültürü ve Dini Araştırmalar Enstitüsü

2.3.1. Tarihçesi, Kelâm Hocaları ve Çalışma Alanları

Frankfurt Goethe Üniversitesi İslâm İlahiyat Enstitüsü, Protestan İlahiyat Fakültesi Din Bilimi'ne bağlı olarak 2002 yılında "İslâm Din Bilimi Vakıf misafir profesörlüğü" şeklinde kurulmuştur. Diğer merkezlerden farklı olarak kuruluşunda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın finansal desteği bulunmaktadır. Başkanlığın desteği ile 2002'de bir, 2005'te iki ve 2009'da bir tane daha ilave edilen profesör kadrosuyla genişletilmiştir. Enstitü, 2009'de Vakıflar Dil ve Kültür Çalışmaları Bölümü'ne yerleştirilmiş ve yeni kurulan İslâm Kültürü ve Dini Araştırmaları Enstitüsü'ne dâhil edilmiştir.

2010'daki Bilim Konseyi tavsiye kararı doğrultusunda 2012 yılında BMBF ve Hessen Eyaleti'nin desteğiyle Frankfurt Goethe Üniversitesi ile Justus Liebig Giessen Üniversitesi iş birliğinde Frankfurt/Giessen İslâm Araştırmaları Merkezi -Institut für Studien der Kultur und Religion des Islam/ ZEFIS- oluşturulmuştur. Enstitü, Goethe Üniversitesi İslâm Kültür ve Din Araştırmaları Enstitüsü'nün üç profesörlüğü -Kur'ân Tefsiri, İslâm Fikir Tarihi ve İslâm Kültürü ve Toplumu Tarihi- Frankfurt'taki İslâm Din Eğitimi Bilimleri Profesörlüğü ile Giessen'deki İslâm Teolojisi ve Didaktik Profesörlüğü ile birleştirir, öğretim ve araştırma faaliyetlerini koordine eder. Buna ek olarak Hıristiyan teolojileri, Yahudi çalışmaları, diğer kültürel ve sosyal bilimler gibi komşu disiplinler ve İslâm dünyasındaki İslâmî teoloji gelenekleri ile işbirliği için bir çerçeve sunmaktadır.

Kuruluşundan itibaren teolojik-akademik söylemin ve genç bilim adamlarının teşvik edilmesi, enstitünün öncelikli hedefi olarak tanımlanmıştır. Çoğulcu bir söylemle İslâm'ın bilimsel gelişimine odaklanmak için bilimsel yöntemin gerekliliği vurgulanmış, oryantalizm veya İslâm biliminin aksine, bilimsel bilginin ancak Müslüman özelliğinin kurucu süreçlerine geri dönmesiyle mümkün olacağı yaklaşımı benimsenmiştir. Enstitü kendisini İslâm içindeki çoğulcu bilim geleneğini yansıtıcı ve mezhepler-üstü bir bakışa bağlı bir kurum olarak tanımlamaktadır.⁷⁸

⁷⁶ ZIT, "Muhammad Iqbal Forschungsstelle" (Erişim 8 Haziran 2022).

⁷⁷ Geniş bilgi için bk. ZIT, "Projekte des Zentrum für Islamische Theologie" (Erişim 8 Haziran 2022).

⁷⁸ Johann Wolfgang Goethe Universität Institut für Studien der Kultur und Religion des Islam (ZEFIS), "Das Institut im Profil" (Erişim 8 Haziran 2022).

Vakfın kuruluşu, Bilim Konseyi tavsiye kararından öncesinde gerçekleştiği için kuruluş amaçları içinde imam ve öğretmen yetiştirme bulunmamaktadır. Diğer yandan Üniversite, imam eğitimi kendi resmi görevi olarak görmemekte ancak gerekli destek eğitimi verildiği takdirde mezunlarına öğretmenlik ve imamlık görevlerini yapabilecek donanımda bir eğitim verilmesi de sonraki hedefleri arasında bulunmaktadır.⁷⁹

Enstitüsü, bilimsel profilini mezhepler-üstü bir İslâm teolojisine bağlı olarak tanımlamakta misyonunu ise bilimlerin metodik-teorik çoğulluğunun yanı sıra toplumların farklı yaşamsal çeşitliliğinin bilincinde olan, genel, akademik ve tüm toplumla ilgili konulara dair söylemlere kendi perspektifiyle ve kendi önkoşullarının açıklanması ile katılan, inanç odaklı olarak açıklamaktadır.

Diğer yandan İslâm teolojik disiplinlerinin merkezinde Kur'ân'ın anlaşılması amacının bulunduğu hareketle Arap dilinin analizi ve Kur'ân'ı akıl yürütmesinin temeli olarak gören, akılcı bir şekilde ona nüfuz eden ve 8. yüzyılda başlayan entelektüel tartışmalar çerçevesinde İslâm'ı diğer inançlara karşı savunmaya çalışan sistematik teolojinin/kelâm önemli bir rol oynadığı üzerinde durulmaktadır. Buna ilaveten Müslüman düşüncenin tarihsel ve çağdaş bağlarının ayrıntılı bir şekilde incelenmesinin önemi, İslâmî teolojinin araştırma konularının bağları ve konumsallığının gerekliliği de üzerinde durulan bir diğer meseledir. Bağlam ve konumsallığın önemi vurgulanırken İslâm'ın manevi mirasının Avrupa bağlamında ele alınması da üzerinde durulması son derece acil bir konu olarak kabul edilmektedir.⁸⁰

Enstitüde bulunan profesörlerden kelâmı müstakil çalışma alanı olarak belirten bir isim bulunmamakla beraber ilm-i kelâmın çalışma alanına giren konuları çalışan hocalar bulunmaktadır. Hocaların çalışma konuları şu şekildedir: Prof. Dr. Bekim Agai İslâmofobi, laiklik ve Türkiye; Prof. Dr. Rana Alsoufi İslâm hukuku ve hukuk teorisi, İslâm geleneğinde ahlak teorileri, karşılaştırmalı teoloji ve özellikle dini hukuk teorilerinin karşılaştırmalı çalışmaları; Simon Wolfgang Fuchs uluslararası Şiî İslâm'ı, Orta Doğu ve Güney Asya'da dinî otorite, mezhepsel çatışmalar ve cihadın entelektüel tarihi, 1978-79 İran devriminin küresel tarihi, İslâm dünyasında İslâmcılık ve sol hareketler; Prof. Dr. Armina Omerika modern çağda İslâm'ın fikir tarihi, tarih teorisi, modern İslâm dini düşüncesinde tarih anlayışı, İslâm Dünyası-Avrupa (19-21. yy.), Güneydoğu Avrupa'da İslâm tarihi (19-21. yy.), Güneydoğu Avrupa'da İslâm Araştırmaları bilim tarihi; Prof. Dr. Ömer Özsoy Kur'ân-ı Kerim, Kur'ân-ı Kerim'in tarihi, İslâm ve modernliğe odaklanan çağdaş Müslüman düşüncesi, Alman bağlamında İslâm araştırmaları ve teolojik araştırmalar, Türkiye'de dinî düşünce ve İslâmî çalışmalar. Araştırma Görevlileri Dr. Alipour Kalaei Mehrdad'ın çalışma alanını İslâm hukuku ve hukuk teorisi, sistematik teoloji/kelâm olarak

⁷⁹ Giessen Justus-Liebig Üniversitesi Tarih ve Kültürel Çalışmalar Bölümü İslâm Teolojisi Enstitüsü'nün İslâm din dersi öğretmeni yetiştirme misyonu yüklenmiş olduğu görülmektedir. Giessen İslâm Enstitüsü, Mart 2013'ten beri Hessen Kültür Bakanlığı ile işbirliği içinde, hâlihazırda okulda hizmet veren İslâm din dersi öğretmenleri için bir yıllık ileri eğitim kursu sunmaktadır. Geniş bilgi için bk. Justus-Liebig-Universität Gießen Institute für Islamische Theologie, "Islamische Theologie" (Erişim 8 Haziran 2022).

⁸⁰ ZEFIS, "Das Institut im Profil" (Erişim 8 Haziran 2022).

belirttiği cinsel etik, karşılaştırmalı felsefe, özcülük ve İslâmî eşcinsellik teolojisi konularında çalışma yaptığı görülmektedir.⁸¹

2.3.2. Projeler ve Araştırma Grupları

Kutsal Yazıların Yorumlanmasında Hermeneutik ve Etik, Hristiyan-İslâm Projesi ve Çağdaş İslâm Düşüncesinin Öncüleri, enstitünün tamamladığı projelerdir. Bu projelerden “Çağdaş İslâm Düşüncesinin Öncüleri”, konumuz bakımından dikkate değerdir. 2008-2011 yılları arasında tamamlanan projede Avrupa’da yaygın olan İslâm imajının İslâm’ın entelektüel, teolojik ve gelişim tarihi hakkında yeterli bilgiye sahip olunmaması nedeniyle ortaya çıktığından hareketle İslâm teolojisi ve İslâm düşüncesinin dünyaca önemli isimleri Frankfurt’a misafir hoca olarak davet edilmiştir. Bu âlimlerin ortak noktası, Kur’ân ve sünneti birincil kaynaklar olarak görmeleri, İslâm düşünce ve kültür tarihini çeşitliliğiyle bir bütün olarak eleştirel şekilde değerlendirebilmeleridir. Mehmed Said Hatiboğlu, Hassan Hanafi, İbrahim Kâfi Dönmez, Mehmet Sait Reçber ve son olarak Saim Yeprem davet edilen isimlerdir. Bir kelâm hocası olan Saim Yeprem, proje kapsamında “İslâm teolojisinin kaynakları ve metodolojisi”, “Akılcı Teolojiye Giriş” konularında ders vermiştir.⁸²

2.4. Osnerbrück Üniversitesi İslâm İlahiyat Enstitüsü

2.4.1. Tarihçesi, Kelâm hocaları ve çalışma alanları

Müslüman derneklerin ve Aşağı Saksonya eyaletinin desteğiyle 2002 yılında Osnabrück Üniversitesi’nde İslâm din dersi öğretmenleri yetiştirilmeye başlanmıştır. 2007 yılında Prof. Bülent Uçar tarafından İslâm Pedagojisi kürsüsü kurulmuş 2007/08 kış döneminden itibaren ise “İslâm Din Eğitimi” kursu programı uygulanmaya konulmuştur. 2008 yılında Kültürlerarası İslâm Araştırma Merkezi/Zentrum für Interkulturelle Islamstudien (ZIIS) kurulmuştur. 2010 yılında ise imamlar için ülke çapında ilk ileri eğitim programı oluşturulmuştur. Bu yapının İslâm İlahiyat Enstitüsü/Institut für Islamische Theologie (IIT) olarak 30 Ekim 2012 yılında eğitime açıldığı 2012/13 kış döneminden bu yana, konu odaklı “İslâm Teolojisi” ve öğretim odaklı “İslâm Dini” olmak üzere iki lisans programına dönüştüğü görülmektedir. Tüm okul türlerine öğretmen yetiştiren lisans ve master programları yanında bir başka hedef de dernekler için yetiştirilecek imamların eğitimini sağlamaktır.⁸³

Enstitü, teolojik profilini açıklarken teoloji kavramının sadece inanç doktrinini değil İslâm ile ilgili bilimsel tartışmayı ifade ettiğini vurgulamakta, İslâm’ın Kur’ân ve hadislerin metinlerini temel alan ve uygulamaları hüküm içeren söylemsel bir gelenek olduğunu ifade etmektedir. Bu söylemsel geleneğin onu etkileyen ve onun da etkilediği kültürel ve tarihsel bağlarla değişim halinde bulunduğu, bunun ise İslâm içi çeşitlilik ve esnekliğe sebep olduğu ifade edilmektedir.

⁸¹ ZEFIS, “Professoren/innen” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁸² ZEFIS, “Pioniere des zeitgenössischen islamischen Denkens” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁸³ Institut für Islamische Theologie Universität Osnabrück (IIT), “Das islamtheologische Institut in Osnabrück” (Erişim 8 Haziran 2022).

Eğitiminde takip edeceği yaklaşımın, teolojide “orta yol” olduğu üzerinde de durulmaktadır. Enstitü, teolojik orta yolu, hem Almanya’daki farklı İslâm akımlarının uygun ve özgün biçimde temsili hem de gelenekteki İslâm hukuku okullarının, tasavvuf ve sistematik teolojide, Eş’arî, Mâtürîdî vb. farklı ekollerin görüşlerine yer vermek olduğunu belirtmektedir. Diğer yandan çağdaş İslâmî tartışmalarda rölativizm ve köktencilik şeklinde isimlendirilen ve kutuplaştırıcı bu iki söylemin arasında kalınarak bir orta yol tutulabileceği ifade edilmektedir. Zira kutuplaştırıcı bu iki söylem farklı amaçlarla da olsa İslâm’ın entelektüel birikimini göz ardı etmekte, gelenek hakkında doğru bir tutuma sahip olunmasını engellemektedir.⁸⁴

Enstitü’nün üzerinde durduğu bir diğer husus, İslâmî ana kaynakların temelinde tarihsel ve kültürel bağlamların -eklektizme, keyfilige ve bütüncüleme düşmeden- dikkate alınmasıdır. Bağlamların dikkate alınması çoğulcu ve demokratik toplumlar için daha da önemlidir. Nitekim Müslümanların karşı karşıya olduğu zorluklar ve fırsatlar, çok dinli bir toplumda bir arada yaşama sorunları, Almanya ve Avrupa’daki Müslüman azınlığın rolü ve cinsiyet eşitliği sorunu gibi bugün için dikkate alınması gereken bağlamlardır.⁸⁵

Akademik kadrosu en geniş enstitülerden biri konumunda olan IIT’de 7 Profesör ve 40’ın üzerinde araştırma görevlisi görev yapmaktadır. Müstakil olarak Kelâm, Tasavvuf ve Felsefe kürsüsünün bulunduğu enstitüde İslâm İlahiyat ve Din Eğitimi profesörlüğünde Prof. Bülent Uçar, Çağdaş İslâm Araştırmaları profesörlüğünde Prof. Rauf Ceylan, “Göç toplumunda sosyal hizmet odaklı Müslüman Refahı” profesörlüğünde Dr. Michael Kiefer ve İslâm Edebiyatı ve Arapça profesörlüğünde Prof. Habib El Mallouki⁸⁶ yanı sıra misafir hoca olarak İslâm hukuku profesörlüğünde Dr. Mahmoud Haggag Rashidy ve Tefsir profesörü Dr. Phil Martin Kellner görev yapmaktadır.⁸⁷

İslâm Entelektüel Tarihi -Tasavvuf, Felsefe, Kelâm- Kürsüsü’nün başkanı ise Prof. Merdan Güneş’tir. Kürsü, İslâm felsefesi, tasavvuf ve Kelâm geleneği ile ilgilenir. Birinci alt alan, kadim felsefenin etkisi altında bir İslâm felsefesinin ortaya çıkması ve gelişmesine, ikinci alt alan İslâmî bağlamda manevî deneyimler ve mistik akımlar üzerine araştırma, İslâm mistisizminin (tasavvuf) tarihi ve gelişiminin akademik olarak incelenmesine ve üçüncü alt alan, bir yanda geleneksel inançlar (akîde), diğer yanda inançların sistematik-teolojik temeli (kelâm) üzerine odaklanmaktadır.

Kürsü, İslâm entelektüel tarihinin farklı söylemlerinin tarihsel bağlamlarında değerlendirilmesi ve eleştirel olarak ele alınması, bu süreçte klasik kavramlar, metinler ve yöntemlere dikkat edilmesi, sosyal ve beşeri bilimlerden çağdaş yaklaşımlarla genişletilmesi üzerinde durmaktadır. Önemli Müslüman kelâmcı ve mutasavvıf Ebû Hâmid el-Gazâlî’nin (öl. 505/1111) tasavvufi düşünce tarzı ve şekillendirdiği tasavvuf geleneği, Gazâlî’nin eserlerinde akılcılık ve tasavvuf arasındaki ilişki sorunu ve İbn Sînâ’dan (öl. 428/1037) sonraki felsefî geleneğin incelemesi, kelâm ve felsefî gelenek üzerindeki kalıcı etkileri nedeniyle ele alınan konulardandır. 19 ve 20. yüzyıllardaki dogmatik tartışmalarda akıl ve vahiy arasındaki ilişkinin analizi, modern çağdaki

⁸⁴ IIT, “Das theologische Profil des IIT” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁸⁵ IIT, “Unser theologisches Profil” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁸⁶ IIT, “Professuren” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁸⁷ IIT, “Vertretungsprofessuren” (Erişim 8 Haziran 2022).

kelâm geleneği ve fikir tarihindeki devamlılıklar ve kırılmalar da araştırma konularındandır. Buna ilaveten İslâm ve Hıristiyan mistisizmindeki diğer araştırma alanlarını, insan ve Tanrı arasındaki ilişkiyi, insanın bu dünya ve ahiretteki saadeti ve manevî gelişiminde sevgi ve dostluğun rolünü ele almaktadır. Bu bağlamda İslâm mistisizminin Alman-Avrupa maneviyatıyla -Master Eckhard ve Theresa von Ávila gibi- karşılaştırılması, din ve kültür arasındaki karşılıklı ilişkiler, Orta Alman ve Avrupalı oryantalistlerin (Annemarie Schimmel gibi) kabulü ve Avrupa’da İslâmî maneviyatın izlerinin incelenmesi de söz konusudur.⁸⁸

Bölüm başkanı Prof. Güneş’in yönettiği doktora tezleri ise “İslâm İnsan İmgesinde Ruh Kavramı - 11 ve 13. Yüzyılın Seçilmiş Kur’ân Tefsirlerinde-”, “İbn Sina’nın Sünnî Teolojisindeki Etkisi -el-Işarât wa’t-tenbihât şerh geleneğine dayanan felsefi bir teolojinin ortaya çıkışı-”, “13/14. yüzyılda Sa’duddîn et-Taftâzânî’de (öl. 792/1390) İlm-i kelâm ve İlm-i belâğa ilişkisi” başlıklardır.⁸⁹

2.4.2. Projeler ve Araştırma Grupları

Farklı konularda pek çok çalışma ve projeye ev sahipliği yapan enstitünün özellikle “radikalleşme” konusundaki projeleri dikkat çekmektedir. “İslâmî Radikallere Karşı İslâm Karşıtı Radikaller (RIRA)” projesinde, ergenlerde ve ergenlik sonrası dönemde radikalleşme ve ortak radikalleşme süreçlerinin itici güçleri olarak toplumsal kutuplaşma ve algılanan tehditler konu edinilmektedir.⁹⁰

“Din Radikalleşme faktörü mü?” projesinde ise radikalleşme süreçleri çerçevesinde din ve dindarlığın önemi üzerinde durularak özellikle genç Müslümanların dinî yönelimleri nedeniyle radikal mesajlara duyarlılıkları, “doğru” bir dinî eğitim ile radikalleşme süreçlerinin durdurulma imkânı ve camilerin eğitim çalışmalarının düzeltici etkileri ele alınmıştır.⁹¹

“İslâmcı aşırılık - ne yardımcı olur?” projesi de İslâmcı radikalleşmeyle uğraşırken önleme projelerinin analizini yaparak uygulanan önleme ve radikalleşme yaklaşımlarının tamamı hakkında bilimsel olarak temel ve sağlam bir genel bakış oluşturmayı amaçlamaktadır.⁹²

Avrupa bağlamında İslâm teolojisi ve din eğitiminin oluşumu hakkında çok sayıda antoloji ve monografinin yayınlanmasına imkân veren ve uluslararası bir dergi olan HIKMA da enstitünün İslâm ilahiyatına katkısı ortaya koyan önemli bir çalışma olarak kabul edilmektedir.⁹³

2.5. Tübingen Üniversitesi İslâm İlahiyatı Merkezi

2.5.1. Tarihçesi, kelâm hocaları ve çalışma alanları

Tübingen Üniversitesi’nde İslâm İlahiyatı Merkezi (Zentrum für Islamische Theologie/ZITh), 2011 yılında kurulmuştur. 2011/2012 kış döneminde “İslâm İlahiyat” alanında lisans derecesi ile başlayan öğrenim, 2013/2014 kış döneminde “İslâm Dini Eğitimi” alanında öğretmenlik bölümü

⁸⁸ IIT, “Forschungsprofil Islamische Mystik, Philosophie und Glaubenslehre” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁸⁹ IIT, “Prof. Dr. phil. Merdan Günes” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁹⁰ IIT, “Radikaler Islam versus radikaler Anti-Islam (RIRA)” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁹¹ IIT, “Religion als Faktor der Radikalisierung?” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁹² IIT, “Islamistischer Extremismus – was hilft? BMBF fördert Forschung zu Prävention und Deradikalisierung” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁹³ IIT, “HIKMA - Zeitschrift für Islamische Theologie und Religionspädagogik” (Erişim 8 Haziran 2022).

ile devam etmiştir. Günümüzde lisans düzeyinde “İslâmî Teoloji” bölümü; lisans ve master düzeyinde “İslâmî Din Eğitimi”, master düzeyinde “Avrupa Bağlamında İslâm Teolojisi” ve “Pastoral Bakım ve İslâmî Pratik Teoloji” bölümlerinde eğitim verilmektedir.

Kuruluşu, Bilim Kurulu’nun tavsiye kararı akabinde BMBF’nin verdiği destekle gerçekleşmiş, sonrasında Erlangen, Frankfurt, Münster ve Osnabrück’teki Merkez veya İslâmî Teoloji Enstitüsüleri ile araştırma ve iş birliği geliştirmiştir. Diğer yandan öğretim ve araştırma personelinin uluslararası olması sebebiyle ortak araştırma projelerinde Arap, Türk ve Güneydoğu Avrupa bölgelerinin yanı sıra Fransa, İtalya, Macaristan ve İngiltere’deki ulusal ve uluslararası İslâmî Teoloji merkezleri ve üniversitelerle de yakın bir ilişki içindedir.

Merkezde İslâm Teolojisinin tüm klasik bilimleri çalışılmaktadır. Tarihsel araştırmalar bağlamında filoloji, tarihsel antropoloji, fikir tarihi, hukuk ve din tarihi, tefsir, peygamberlik geleneği; sistematik çalışmalar bağlamında sistematik teoloji, din felsefesi, inanç doktrini ve hukuk teorisi ve pratik teoloji bağlamında özellikle pedagoji, sosyal ve gençlik çalışmaları, pastoral bakım alanlarında çalışmalar yapılmaktadır.⁹⁴

Merkez’de Prof. Dr. Omar Hamdan başkanlığında Kur’an Bilimleri, Prof. Dr. Mouez Khalfaoui başkanlığında İslâm Hukuku, Prof. Dr. Erdal Toprakyaran başkanlığında İslâm Tarihi ve Çağdaş Kültür, Prof. Dr. Fahimah Ulfat başkanlığında İslâm Din Pedagojisi, Prof. Dr. Ruggero Vimercati Sanseverino başkanlığında Hadis Bilimleri ve Siyer ve Prof. Dr. Lejla Demiri başkanlığında İslâm Doktrini kürsüleri bulunmaktadır.⁹⁵

İslâm Doktrini Kürsüsü hedeflerini, İslâm teolojisinin zengin entelektüel mirasını 21. yüzyılın talep ve imkânlarıyla buluşturma, sistematik teoloji ve dinler arası çalışmalar alanlarında yeni bir zemin geliştirmek olarak belirtmektedir.⁹⁶

İslâm Doktrini kürsüsü başkanı Prof. Dr. Lejla Demiri’nin çalışma alanları: Sistematik Teoloji (kelâm), İslâm ve dini çoğulculuk, Hristiyan-Müslüman İlişkileri ve teolojik etkileşim, Arapça ve Osmanlı Türkçesi Hristiyan-Müslüman metin kaynakları, Osmanlı İmparatorluğu’nun Entelektüel Tarihi ve İslâmî el yazmaları, konularındadır.

Danışmanlığında hazırlanan tezler ise: “İslâmî Teoloji ve Din Eğitimi Bağlamında Ekolojik Etik ve Sürdürülebilir Kalkınma- İklim Değişikliği Örneğinde İslâmî Çevre Eğitiminin temelleri-”, “İslâm’da Çeşitlilik: Erken Dönem Modern İslâm Dünyasında İslâm İçi Söylemler: Osmanlı’nın Sanüsü’nin Kelâmını Kabul Etmesine Özel Bir Odaklanma”, “Baskı Altında Kelâm, Bir Disiplinin Ölümü ve Yeniden Canlanması ve İslâmî Epistemik Bütünsellik Sorunu”, “İbn Kemal’in (öl. 940/1534) Hukuk Düşüncesinde Hristiyanlar”, “Abdülaziz el-Dirini’nin (öl. 695/1295) Teolojisi ve Hristiyan Doktrininin Eleştirisi”, “Masada Teoloji -Sünni ‘Adap’, Misafirperverlik ve Yemek Paylaşımı Üzerine Bir Çalışma -Lutheran Bakış Açısıyla”, “Ahmed İbn Ağîbe’de (öl. 1223/1809) Din Kavramı ve ‘İşara’nın Konumu: Tasavvuf perspektifinden Din Kavramının Yöntem ve Amacının

⁹⁴ Eberhard Karls Universität Tübingen Zentrum für Islamische Theologie (ZiTh), “Profil” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁹⁵ ZiTh, “Professuren” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁹⁶ ZiTh, “Professur für Islamische Glaubenslehre” (Erişim 8 Haziran 2022).

İncelenmesi”, “Salih ibn Hüseyin el-Ca’feri’nin (öl. 668/1270) Eserine Özel Atıf ile er-Radd’alâ en-Nasârâ Edebiyatının Argüman ve Epistemolojik İlkeleri” başlıklarındadır.⁹⁷

2.5.2. Projeler ve Araştırma Grupları

Merkez’de yapılan projelerden “Güzellik ve İslâm Teolojisi” projesi dikkat çekmektedir. Felsefî ve teolojik bir araştırma alanı olan ‘güzeli’ yapan şeyin ne olduğu sorusu, sanatçılardan filozoflara üzerinde durulan konulardandır. Buna ilaveten ilahiyatçılar için de “güzel” ilahi olanın delili olması bakımından ilham vericidir. Nitekim proje, İslâm teolojisi bağlamında güzellikle meşguliyeti sadece yüksek bir duysal deneyime değil, aynı zamanda duygusal, yaratıcı ve ruhsal aydınlanmaya giden bir kanal olarak formüle etmektedir.⁹⁸

Merkez’de BMBF’nin desteği ile kurulan Genç Araştırma Grubu “Din ve rasyonellik -Çoğul toplumlar bağlamında Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin yaşamlarında ve düşüncelerinde inanç ve akıl” konusunu çalışmak üzere disiplinlerarası genç araştırmacılardan oluşturulmuştur.⁹⁹

2.6. Berlin-Humboldt Üniversitesi İslâm İlahiyat Enstitüsü

2.6.1. Tarihçesi, kelâm hocaları ve çalışma alanları

Berlin İslâm Teolojisi Enstitüsü’nün (Berliner Institut für Islamische Theologie/BIT) kurulması, 2018-2022 yılları için Berlin eyaleti ile Humboldt Üniversitesi arasındaki sözleşmeyle planlanmıştır. Bilim Kurulu’nun tavsiye kararında ayrıntılı olarak belirlediği sünnet dâhil tefsir; ahlak dâhil sistematik teoloji, İslâmî ekümenizm, tarihsel teoloji, İslâm hukuku ve hukuk metodolojisi, pratik teoloji alanlarında dört ila altı profesörlük oluşturulması hedeflenmektedir.¹⁰⁰

BIT, “çeşitlilik teolojisi” olarak adlandırdığı farklı öğretiler arasında karşılaştırmalı çalışmalara önem verdiğini vurgulamakta, nitekim Sünnî ve Şîî öğretilerinin karşılaştırılmasına özellikle dikkat edileceği belirtilmektedir. Diğer yandan bilimsel çalışmalarını, Hristiyan teolojileriyle ve Berlin’deki bilimsel ortamında var olan diğer dinlerle ilgili çalışmalarla yakın işbirliği içinde yürüteceğini ifade etmektedir.

Bir bilim olarak “İslâm teolojisinden” tarihsel olarak, Orta Çağ’ın başlarından itibaren söz edilebilmektedir. Ancak Almanca konuşulan ülkelerde bir üniversite disiplini olarak sadece son on yıla ait bir birikim olduğundan hareketle farklı yerler ile iş birliklerine önem verildiği de üzerinde durulan bir başka husustur. Buna ilaveten diğer teolojilerle istişarenin faydalı olduğu ve mezhebe bağlı olmayan İslâmî çalışmalar, felsefe, tarih, etnoloji ve sosyoloji dâhil olmak üzere beşeri bilimler ve kültürel çalışmalar ile de karşılıklı ilişkiler geliştirilmelidir. Zira bu karşılıklı ilişkiler, “İslâm teolojisinin” sosyal pratiğin taleplerine cevap vermesinde de etkili olacaktır.¹⁰¹

BIT’de Prof. Dr. Tuba Işık başkanlığında “İslâm Din Eğitimi ve Pratik Teoloji”, Prof. Dr. Serdar Kurnaz başkanlığında “Tarihte ve Günümüzde İslâm hukuku”, Prof. Dr. Sievers başkanlığında

⁹⁷ ZITH, “Prof. Dr. Dr. h.c. Lejla Demiri Professur für Islamische Glaubenslehre” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁹⁸ ZITH, “Beauty and Islamic Theology” (Erişim 8 Haziran 2022).

⁹⁹ ZITH, “Forschungsgruppen” (Erişim 8 Haziran 2022).

¹⁰⁰ Berliner Institut für Islamische Theologie (BIT), “Über uns” (Erişim 8 Haziran 2022).

¹⁰¹ BIT, “Ausrichtung” (Erişim 8 Haziran 2022).

“İslâmî İnançlar, Felsefe ve Ahlâk”, Prof. Dr. Nimet Şeker başkanlığında “İslâmî Metin Çalışmaları, Kur’ân ve Hadis”, Prof. Dr. Mohammad Gharaibeh başkanlığında “İslâm Fikir Tarihi 1200-1800” ve Prof. Dr. Ufuk Topkara başkanlığında “İslâmî Perspektifte Karşılaştırmalı Teoloji” kürsüleri bulunmaktadır.¹⁰²

Kelâma ilişkin çalışmaların Prof. Topkara ve “İslâmî İnançlar, Felsefe ve Ahlak” bölümünden Prof. Sievers tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Topkara, karşılaştırmalı teoloji üzerinde çalışmakta Yahudi ve Hıristiyan teolojileri ile modernitenin iddiaları arasındaki ilişki ve İslâm teolojisinin bugüne, toplumsal hayata katkısı konularında çalışmaktadır.¹⁰³

Prof. Dr. Mira Sievers’in çalışma alanları ise: Sistemik Teoloji (kelâm), inanç doktrini (akîde), özellikle yaratılış teolojisi, İslâm etiği: İslâm geleneğinin etik teorileri; İslâm etiğinin temelleri; özellikle tıbbî, çevresel ve cinsel etik; Kur’ân-ı Kerîm ve sistemik teolojik bağlamda cinsiyete dayalı araştırmalardır.¹⁰⁴

2.6.2. Projeler ve Araştırma Grupları

BIT’in İslâmî İnançlar, Felsefe ve Ahlak Kürsüsü’nün “Yaşam ve ölüm arasında-Yahudilik ve İslâm’da Tıbbî Etik” kitap projesi, kelâm ilmi bakımından dikkat çekicidir. Projede İslâm ve Yahudi etiğinde, ötenazi, kürtaj veya ‘interseksüel çocuklar’ üzerinde cinsiyetçi ameliyatlar gibi konulara ilişkin tartışmalar ele alınmaktadır. Yahudi ve İslâm bakış açısıyla, tıp etiğinin teolojik temelleri ve her iki gelenekten seçilmiş problemler üzerinde durulmakta, bilimsel teoloji açısından konuların eleştirel şekilde tartışılarak farklı bakış açılarını ortaya koymak hedeflenmektedir.¹⁰⁵

İslâmî İnançlar, Felsefe ve Ahlak Kürsüsü tarafından yönetilmekte olan doktora tez projelerinden “Ebû’l-Hasan el-Mâverdî’nin Etik Düşüncesi (öl. 450/1058) -Edebü’l-dünyâ ve’l-dîn Kitabı ve onun çağdaş İslâm etiğine aktarma potansiyeli üzerine bir inceleme-” başlıklı tez ile “Edebü’l-dünyâ ve’l-dîn adlı eseri üzerinden 5./11. yüzyıldan itibaren Ebû’l-Hasan el-Mâverdî’nin etik düşüncesini ve bu görüşlerin günümüze taşınma imkânını tespit etmek hedeflenmektedir. Tezde üzerinde durulan “akıl doğru eylemin kaynağı olarak ne ölçüde hizmet edebileceği ve bunun vahiy tarafından konulan hükümlerle nasıl bir ilişkisi olduğu” konusu ise tezi kelâm için de dikkate değer hale getirmektedir.¹⁰⁶

Dikkate değer bir diğer doktora tez projesi “Sorumluluk: İslâm geleneğinde etik bir kavram oluşturma girişimi” başlıklı çalışmadır. Tezde sorumluluk kavramına ilişkin tarihsel-felsefî bir ön araştırma yapılarak temel bazı soruların tanımlanması hedeflenmektedir. Böylelikle fiilin insana

¹⁰² BIT, “Professuren” (Erişim 8 Haziran 2022).

¹⁰³ BIT, “Prof. Dr. Ufuk Topkara” (Erişim 24 Temmuz 2022). Topkara, “Miskawayh’s Tahdîb al-ahlâq. Happiness, Justice and Friendship” isimli yeni kitabında da “mutluluk, adalet ve dostluk kavramları üzerinden Aristocu ahlak felsefesi ile Miskeveyhin İslâm perspektifi arasında karşılaştırmalı bir perspektif ortaya koymaktadır. BIT, “Aktuelles am Lehrstuhl” (Erişim 24 Temmuz 2022).

¹⁰⁴ BIT, “Prof. Dr. Mira Sievers Juniorprofessorin für Islamische Glaubensgrundlagen, Philosophie und Ethik” (Erişim 8 Haziran 2022).

¹⁰⁵ BIT, “Buchprojekt Zwischen Leben und Tod. Medizinethische Beiträge aus Judentum und Islam (abgeschlossen)” (Erişim 8 Haziran 2022).

¹⁰⁶ BIT, “Promotionsprojekt: Das ethische Denken des Abû l-Hasan al-Mâwardî (gest. 450/1058) Eine Untersuchung des Kitâb adab ad-dunyâ wa-d-dîn und seines Transferpotenzials für eine gegenwärtige islamische Ethik” (Erişim 8 Haziran 2022).

atfedilmesi, kesb teorisi ve sorumluluk ile otorite arasındaki ayrım gibi sorular üzerinden geleceğe veya geçmişe dönük bir yaklaşımla İslâmî geleneğin analizi yapılmış olacaktır. Burada, sorumluluğun farklı yönlerini yansıtan birkaç ilgili tartışma da örnek olarak ele alınmaktadır.¹⁰⁷

BIT’de BMBF tarafından finanse edilen iki genç Araştırma Grubu bulunmaktadır. İlk grup, “İslâm Teolojisinde dinî çeşitlilik perspektifleri” ikinci grup ise “Bağlamda İslâm Teolojisi: Bilim ve Toplum” konularında çalışmaktadır.¹⁰⁸

2.7. Paderborn İslâm İlahiyat Enstitüsü (PiiT)

2.7.1. Tarihçesi, kelâm hocaları ve çalışma alanları

Paderborn İslâm İlahiyat Enstitüsü -Paderborner Institut für Islamische Theologie/PiiT-, İslâm din dersi öğretmenliği lisans ve master programı, Dinlerin Karşılaştırmalı Teolojisi, iki konu lisans bölümü çerçevesinde çalışma içeriği ve Dinler Teolojisi’nden iki konulu yüksek lisans çalışma içeriği ile oluşmaktadır.

En yeni enstitülerden olan Paderborn İslâm İlahiyat Enstitüsü’nde Kur’ân Çalışmaları, İslâm Hüküm Teorisi, Din Eğitimi ve Sistemik Teoloji çalışma alanları bulunmaktadır. Kur’ân Tefsiri profesörü Prof. Dr. Zishan Ghaffar, İslâm Hukuku profesörü Jun-Prof. Dr. Idris Nassery, İslâm Din Eğitimi profesörlüğünde Dr. Naciye Kamcili-Yildiz’in bulunduğu Enstitü’de Sistemik Teoloji Kürsüsü başkanı Prof. Dr. Muna Tatari’dir.¹⁰⁹ Tatari’nin çalışma alanları ise İslâmî sistemik teolojinin skolastik ve çağdaş yaklaşımları, tevhidin teolojik ilkesi üzerine kavramlar, Allah ve yaratılış, inanç ve eylem, kurtuluşçu teolojik yaklaşımlar ve genel teoloji ve karşılaştırmalı teolojidir.¹¹⁰

2.7.2. Projeler ve Araştırma Grupları

Kelâm ilmi bakımından araştırma gruplarından ikisinin öne çıktığı görülmektedir. İlki “Peygamberlik Araştırma Grubu”dur. İslâm dininin en temel inanç esaslarından olan peygamberlere iman konusu önemi sebebiyle üç doktora pozisyonu ve bir doktora sonrası pozisyonu olan genç bir araştırma grubu tarafından BMBF desteğinde çalışılmaktadır. Araştırma grubu, metodik ve programatik olarak peygamberlik konusuna Kur’ân-ı tefsiri, sistemik teolojik, ekümenik ve din eğitimi perspektifinden bakacaktır. Diğer yandan Hıristiyanlık ve Yahudilikte geç antik çağın peygamberlik söylemlerinin anlamı ve işlevi ve bunların Kur’ân’ın Peygamberlik tasavvuruna etkisi üzerinde durulacaktır. Sistemik teolojide peygamberliğin genel olarak Kur’ân teolojisinde hangi yeri tuttuğu, peygamberlerin mucizeleri ve günahsızlıkları meselesi üzerine araştırmalar yapılmaktadır. Ayrıca Sünnî ve Şîî gelenek arasında peygamberlik anlayışı, imamlar ve peygamber arasındaki benzerlik ve farklar gibi konular da çalışma alanına dâhil edilmiştir.¹¹¹

¹⁰⁷ BIT, “Promotionsprojekt: Verantwortung. Versuch der Grundlegung eines ethischen Begriffs in der islamischen Tradition” (Erişim 8 Haziran 2022).

¹⁰⁸ BIT, “Forschung am BIT” (Erişim 8 Haziran 2022).

¹⁰⁹ Paderborner Institut für Islamische Theologie (PiiT), “Arbeitsschwerpunkte” (Erişim 8 Haziran 2022).

¹¹⁰ PiiT, “Jun.-Prof. Dr. Muna Tatari” (Erişim 8 Haziran 2022).

¹¹¹ PiiT, “Forschungsgruppe Prophetologie” (Erişim 8 Haziran 2022).

Diğer araştırma grubunun çalışma alanı “Gelenek dinamikleri üzerine: Hukuk ve Teoloji Arasındaki ilişkiler”dir. Bu çalışma ile İslâm tarihinin başından beri birbirini şartlandıran ve birbiriyle ilişki içinde olan İslâm hukuku (fıkıh) ve Sistematik Teoloji (kelâm) disiplinlerinin karşılıklı etkileşimini göstermek hedeflenmektedir.¹¹²

Sonuç

Avrupa’da İslâm’ın akademik düzeyde ele alınması süreci, Almanya’da bir ihtiyacın ve bir “entegrasyon” projesinin sonucu olarak doğmuştur. İhtiyaç olma yönü okullarda Anayasal bir hak olarak verilecek İslâm din dersi için öğretmenlerin ve camilerde görev yapmak üzere yurtdışından imamların gelişine sebep olan kendi eğitim sistemi içinde yetişen imamların yokluğudur. Devletin müfredatını, içeriğini ve eğitimcilerini hazırlayacağı bir İslâm din dersi ise ancak Alman akademisi çatısı altında şekillenecektir. Bu yönüyle konunun “entegrasyon” yaklaşımı ile de önemli bir bağı bulunmaktadır. Nitekim İslâm İlahiyat merkezlerinin kurulma süreçlerinde Alman Devleti tarafından ciddi finansal desteğin gerisinde bu yaklaşımın olduğunu görmek zor olmasa gerektir. Bununla beraber göz ardı edilmemesi gereken bir başka husus başta Almanya olmak üzere tüm Avrupa’da yaşayan Müslümanlar için de meselenin bir ihtiyaç yönünün bulunduğudur. Müslümanların kalıcı olarak yerleştikleri bir ülkede kendi dinlerine ilişkin bilgiye örgün eğitimde erişebilmeleri ve İslâm düşüncesini ihtiyaçlar, yeni meseleler ve sorunlar bağlamında geliştirip, zenginleştirebilmeleri için entelektüel bir mecranın varlığı da bir gerekliliktir. Nitekim Almanya’daki İslâm İlahiyatları’nın, orada yaşayan Müslümanlar için oldukça önemli fonksiyonlar icra etmeleri beklenmektedir. Ancak ne ölçüde bu ihtiyacı karşılayabilecekleri söz konusu merkezlerin ve enstitülerin çalışma alanlarının ve ürettiklerinin değerlendirilmesi ile tespit edilebilecektir. Bu amaçla Almanya’daki İslâm İlahiyatları, kuruluşları itibarıyla Türkiye ve diğer İslâm ülkelerindeki akademik çevre için dikkatle takip edilmesi gereken yapılar olarak karşımızda durmaktadır.

Makalemizde İslâm Bilimleri ve Şarkiyat bölümlerinden farklı bir anlayışla kurulmuş yedi İslâm İlahiyatı değerlendirilmiştir. Bu enstitü ve merkezlerin içerisinde öğretmen yetiştirmek amacıyla kurulmuş Eğitim Bilimi bölümleri değerlendirmenin dışında tutulmuştur. Zira Avrupa’da İslâm düşüncesine katkıda bulunma iddiası İslâm İlahiyatlarının kuruluş amaçlarında net olarak farkedilmektedir.

Dikkat çeken ilk husus Bilim Kurulu’nun tavsiyesine uygun olarak merkezlerde bulunması istenen bir kürsü olarak kelâmın yer aldığıdır. Bilim Kurulu’nun tavsiye kararından önce kurulan Frankfurt Üniversitesi hariç diğer altı üniversitede müstakil Kelâm kürsüsü bulunmakta Osnerbrück ve Münster Üniversitelerinde ilm-i kelâm, “Kelâm, Felsefe ve Tasavvuf” kürsüsü içerisinde ele alınmaktadır.

Eğitim bölümlerinden farklı olarak merkezler, “mezhepler-üstü” bir yaklaşımı benimsemektedirler. Böylelikle kurulacak İslâm İlahiyatında “çeşitliliğin dikkate alınacağına” ve “çoğulculuğun” esas kabul edildiğine işaret edilmektedir. Nitekim Berlin Humboldt Üniversitesinde “çeşitlilik teolojisi” vurgusu yanında Erlangen-Nürnberg’de Şîî-Sünnî ayırımına

¹¹² PiiT, “Zur Dynamik der Tradition: Die Beziehungen zwischen Recht und Theologie” (Erişim 8 Haziran 2022).

ilişkin önemli çalışmalar bulunmaktadır. Bunun yanında “karşılaştırmalı” çalışmalar da çok dinli bir toplum olmasına bağlı olarak hayli fazladır.

Kelâm alanında yapılan çalışmalarda ele alınan konuların yoğunluklu şekilde “pratik teoloji” başlığında olduğu da görülmektedir. Erlangen-Nürnberg’de Mu‘tezile ve neo-Mutezile, Münster’de Eş‘arîlik, Matürîdîlik ve Kelâm/neo-Kelâm ve Tübingen’de Osmanlı dönemi İslâmî el yazmaları gibi tarihsel çalışmalar bulunmakla beraber teorik ve tarihsel çalışmalara kıyasla güncel toplumsal meseleleri konu edinen daha fazla çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde cinsiyet teolojisi, yaratılış teolojisi, feminist teoloji ve eşcinsel teolojisi başlıkları ayrıca dikkat çekicidir.

Almanya’da İslâm İlahiyatları’nın çalışılan konular, verilen eserler ve yapılan projelerle oluşturacağı din anlayışı, inşa edici yönü ve dinî güncel meselelere yönelik fikir üreten ilm-i kelâmın ayrıca üzerinde durulması gereken yeni bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

Arslan, Mesut. *Din Devlet İlişkileri Bağlamında Almanya'da İslam İlahiyat Fakülteleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/307178>

Aslan, Ahmet. "Almanya'da İslam ve İslam'ın Kurumsal Temsili". *Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi* 7/15 (2019), 1-40.

BIT, Berliner Institut für Islamische Theologie. "Aktuelles am Lehrstuhl". Erişim 24 Temmuz 2022. <https://www.islamische-theologie.hu-berlin.de/de/professuren/vergleichende-theologie-in-islamischer-perspektive/aktuelles>

BIT, Berliner Institut für Islamische Theologie. "Ausrichtung". Erişim 8 Haziran 2022. <https://www.islamische-theologie.hu-berlin.de/de/ueber-uns/ausrichtung-1>

BIT, Berliner Institut für Islamische Theologie. "Buchprojekt Zwischen Leben und Tod. Medizinethische Beiträge aus Judentum und Islam (abgeschlossen)". Erişim 8 Haziran 2022. <https://www.islamische-theologie.hu-berlin.de/de/professuren/islamische-philosophie-und-glaubensgrundlagen/forschungsgruppen>

BIT, Berliner Institut für Islamische Theologie. "Forschung am BIT". Erişim 8 Haziran 2022. <https://www.islamische-theologie.hu-berlin.de/de/forschung>

BIT, Berliner Institut für Islamische Theologie. "Prof. Dr. Mira Sievers Juniorprofessorin für Islamische Glaubensgrundlagen, Philosophie und Ethik". Erişim 8 Hairan 2022. <https://www.islamische-theologie.hu-berlin.de/de/professuren/islamische-philosophie-und-glaubensgrundlagen/team/prof-dr-mira-sievers-1/prof-dr-mira-sievers>

BIT, Berliner Institut für Islamische Theologie. "Prof. Dr. Ufuk Topkara". Erişim 24 Temmuz 2022. <https://www.islamische-theologie.hu-berlin.de/de/professuren/vergleichende-theologie-in-islamischer-perspektive/team/prof-dr-ufuk-topkara/juniorprofessur-fuer-vergleichende-theologie-in-islamischer-perspektive>

BIT, Berliner Institut für Islamische Theologie. "Professuren". Erişim 8 Haziran 2022. <https://www.islamische-theologie.hu-berlin.de/de/professuren>

BIT, Berliner Institut für Islamische Theologie. "Promotionsprojekt: Das ethische Denken des Abū l-Ḥasan al-Māwardī (gest. 450/1058) Eine Untersuchung des Kitāb adab ad-dunyā wa-d-dīn und seines Transferpotenzials für eine gegenwärtige islamische Ethik". Erişim 8 Haziran 2022. <https://www.islamische-theologie.hu-berlin.de/de/professuren/islamische-philosophie-und-glaubensgrundlagen/forschungsgruppen/promotionsprojekt-das-ethische-denken>

BIT, Berliner Institut für Islamische Theologie. "Promotionsprojekt: Verantwortung. Versuch der Grundlegung eines ethischen Begriffs in der islamischen Tradition". Erişim 8 Haziran 2022. <https://www.islamische-theologie.hu-berlin.de/de/professuren/islamische-philosophie-und-glaubensgrundlagen/forschungsgruppen/verantwortung-versuch-der-grundlegung-eines-ethischen-begriffs-in-der-islamischen-tradition-nadja-aboulenein>

- BIT, Berliner Institut für Islamische Theologie. “Über uns”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://www.islamische-theologie.hu-berlin.de/de/ueber-uns>
- Blasberg-Kuhnke, Martina vd. *Institut für Islamische Theologie Osnabrück (IIT) Entwicklung, Zwischenstand und Perspektiven*. Berlin: Peter Lang GmbH, 2019.
- Bruinessen, Martin vd. *Avrupa’da Müslüman Özenin Üretimi Fikirler, Bilinçler, Örnekler*. çev. Attila Tuygan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Campenhausen, Axel von. *Erziehungsauftrag und staatliche Schulträgerschaft: Die rechtliche Verantwortung für die Schule*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967.
- Ceylan, Rauf. “Religiöse Erziehung muslimischer Schülerinnen und Schüler – Zur Bedeutung des islamischen Religionsunterrichts in Deutschland”. *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts*. ed. Bülent Uçar vd. Osnabrück: V & R Unipress, 2010.
- Çelik, Özcan. *Islamischer Religionsunterricht (IRU) in Deutschland, Erwartungen der Muslime – Konzepte der Kooperation zwischen den Glaubensgemeinschaften und dem Staat*. PDF: Münsterscher Verlag für Wissenschaft, 2017. <https://d-nb.info/1142240770/34>
- Çinemre, Semra. “Almanya’da İslam Din Dersinin Teşekkül Sürecindeki Temel Bazı Meseleler”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 5/2 (2018), 435-469.
- Çinemre, Semra. *Almanya’da İslam din dersleri ve Almanca din dersi kitaplarının içerik analizi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- DIK, Deutsche Islam Konferenz. “Auswahl von Empfehlungen und Schlussfolgerungen zu praxisrelevanten Themen (2006 – 2013)”. Erişim 24 Temmuz 2022. https://www.deutsche-islam-konferenz.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Ergebnisse-Empfehlungen/dik-empfehlungen-2008-2013.pdf?__blob=publicationFile&v=6
- DIK, Deutsche Islam Konferenz. “Grundsatzrede des Bundesinnenministers zum Auftakt der 4. Deutschen Islam Konferenz”. Erişim 24 Temmuz 2022. <https://www.deutsche-islam-konferenz.de/SharedDocs/Meldungen/DE/rede-seehofer-auftakt-vierte-dik.html>
- DIK, Deutsche Islam Konferenz. “Die DIK 2006 - 2009 (Phase I)”. Erişim 24 Temmuz 2022. https://www.deutsche-islam-konferenz.de/DE/DIK/Die-DIK-bisher/Die-DIK-2006-2009/die-dik-2006-2009_node.html
- DIK, Deutsche Islam Konferenz. “Empfehlungen der DIK 2006 – 2013”. Erişim 24 Temmuz 2022. <https://www.deutsche-islam-konferenz.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Ergebnisse-Empfehlungen/dik-empfehlungen-2008-2013.html>
- DIK, Deutsche Islam Konferenz. “Themenschwerpunkte”. Erişim 24 Temmuz 2022. https://www.deutsche-islam-konferenz.de/DE/DIK/Themenschwerpunkte/themenschwerpunkte_node.html

- DIRS, Department Islamisch-Religiöse Studien. “Abgeschlossene Projekte”. Erişim: 6 Temmuz 2022. https://www.dirs.phil.fau.de/forschung/laufende-projekte/abgeschlossene%20projekte/#collapse_0
- DIRS, Department Islamisch-Religiöse Studien. “Department Islamisch-Religiöse Studien”. Erişim: 6 Temmuz 2022. <https://www.dirs.phil.fau.de/studium-und-lehre/studium/>
- DIRS, Department Islamisch-Religiöse Studien. “İjtihad in islamischer Theologie: Kontinuität oder Transformation eines Grundbegriffs des islamischen Rechts Leit”. Erişim: 6 Temmuz 2022. https://www.dirs.phil.fau.de/forschung/laufende-projekte/laufende-projekte/#collapse_3
- DIRS, Department Islamisch-Religiöse Studien. “Islam: Theologie der Einheit und kulturelle Vielfalt”. Erişim: 6 Temmuz 2022. https://www.dirs.phil.fau.de/forschung/laufende-projekte/abgeschlossene-projekte/#collapse_0
- DIRS, Department Islamisch-Religiöse Studien. “Lehr- und Lernkulturen im Islam”. Erişim: 6 Temmuz 2022. <https://www.dirs.phil.fau.de/forschung/laufende-projekte/laufende-projekte/>
- DIRS, Department Islamisch-Religiöse Studien. “Prof. Dr. Maha El Kaisy-Friemuth”. Erişim: 6 Temmuz 2022. <https://www.dirs.phil.fau.de/files/2019/05/Maha-Publications2019.pdf.pdf>
- DIRS, Department Islamisch-Religiöse Studien. “Prof. Dr. Maha El Kaisy-Friemuth”. Erişim: 6 Temmuz 2022. <https://www.dirs.phil.fau.de/ueber-uns/team/professorinnen/prof-dr-maha-el-kaisy-friemuth/>
- DIRS, Department Islamisch-Religiöse Studien. “Prof. Dr. Mohammed Nekroumi”. Erişim: 6 Temmuz 2022. <https://www.dirs.phil.fau.de/ueber-uns/team/professorinnen/prof-dr-mohammed-nekroumi/>
- DIRS, Department Islamisch-Religiöse Studien. “Prof. Dr. Reza Hajatpour”. Erişim: 6 Temmuz 2022. <https://www.dirs.phil.fau.de/ueber-uns/team/professorinnen/prof-dr-reza-hajatpour/>
- DIRS, Department Islamisch-Religiöse Studien. “Tarek Badawia”. Erişim: 6 Temmuz 2022. <https://www.irds.phil.fau.de/ueber-uns/team/tarek-badawia/>
- DIRS, Department Islamisch-Religiöse Studien. “Zur Dynamik der Tradition: Die Beziehungen zwischen Recht und Theologie”. Erişim: 6 Temmuz 2022. https://www.dirs.phil.fau.de/forschung/laufende-projekte/laufende-projekte/#collapse_4
- Dilbirliği, Muhterem. “Almanya İslam Konferansı: Diyalog değil siyasi baskı”. *Anadolu Ajansı* (5 Aralık 2018). <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/almanya-islam-konferansi-diyalog-degil-siyasi-baski/1330181>
- Eliaçık, Zeliha. “Bir Siyasi Proje Olarak ‘Alman İslam’ı”. *Anadolu Ajansı* (11 Ekim 2018). <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/bir-siyasi-proje-olarak-alman-islami/1278714>
- Emre, Akif. “Euro İslam’ın fundamentalı nedir?”. *Yeni Şafak Gazetesi* (Erişim 9 Eylül 2014). <https://www.yenisafak.com/yazarlar/Akif-Emre/Euro-İslamın-Fundamentalı-Nedir-55778>
- Engelhardt, John F. *Islamische Theologie im deutschen Wissenschaftssystem*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH, 2017.

Göbel, Johannes. “Üniversitede İslam Öğrenimi”. Erişim 22 Ağustos 2019. <https://www.deutschland.de/tr/topic/bilim/almanya-da-islam-bilimleri-yuksekogrenimi>

IIT, Institut für Islamische Theologie Universität Osnabrück. “Das theologische Profil des IIT”. Erişim 8 Haziran 2022. https://www.irp-cms.uni-osnabrueck.de/institut/theologisches_profil.html

IIT, Institut für Islamische Theologie Universität Osnabrück. “Das islamtheologische Institut in Osnabrück”. Erişim 8 Haziran 2022. https://www.irp-cms.uni-osnabrueck.de/institut/ueber_uns.html

IIT, Institut für Islamische Theologie Universität Osnabrück. “Forschungsprofil Islamische Mystik, Philosophie und Glaubenslehre”. Erişim 8 Haziran 2022. https://www.islamische-theologie.uniosnabrueck.de/forschung/lehrstuehle/islamische_mystik_philosophie_und_glaubenslehre.html

IIT, Institut für Islamische Theologie Universität Osnabrück. “HIKMA - Zeitschrift für Islamische Theologie und Religionspädagogik”. Erişim 8 Haziran 2022. https://www.irp-cms.uni-osnabrueck.de/forschung/fachzeitschriften_des_iit.html

IIT, Institut für Islamische Theologie Universität Osnabrück. “Islamistischer Extremismus – was hilft? BMBF fördert Forschung zu Prävention und Deradikalisierung”. Erişim 8 Haziran 2022. https://www.islamische-theologie.uni-osnabrueck.de/forschung/forschungsprojekte/forschung_zu_praevention_und_deradikalisierung_bmbf.html

IIT, Institut für Islamische Theologie Universität Osnabrück. “Professuren”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://www.islamische-theologie.uni-osnabrueck.de/personal/professoren.html>

IIT, Institut für Islamische Theologie Universität Osnabrück. “Prof. Dr. phil. Merdan Günes”. Erişim 8 Haziran 2022. https://www.islamische-theologie.uni-osnabrueck.de/personal/professuren/prof_dr_merdan_guenes.html

IIT, Institut für Islamische Theologie Universität Osnabrück. “Radikaler Islam versus radikaler Anti-Islam (RIRA)”. Erişim 8 Haziran 2022. https://www.islamische-theologie.uni-osnabrueck.de/forschung/forschungsprojekte/riraradikaler_islam_versus_radikaler_anti_islam.html

IIT, Institut für Islamische Theologie Universität Osnabrück. “Religion als Faktor der Radikalisierung?”. Erişim 8 Haziran 2022. https://www.islamische-theologie.uni-osnabrueck.de/forschung/forschungsprojekte/fnrp_religion_als_faktor_der_radikalisierung_bmfj_foerderung.html

IIT, Institut für Islamische Theologie Universität Osnabrück. “Unser theologisches Profil”. Erişim 8 Haziran 2022. https://www.irp-cms.uni-osnabrueck.de/institut/ueber_uns.html

IIT, Institut für Islamische Theologie Universität Osnabrück. “Vertretungsprofessuren”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://www.islamische-theologie.uni-osnabrueck.de/personal/vertretungsprofessoren.html>

- Işık, Tuba. “Almanya’da İslam Din Dersinin Gelişimi ve Müfredat Sorunu”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 299-314.
- Justus-Liebig-Universität Gießen Institute für Islamische Theologie. “Islamische Theologie”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://www.uni-giessen.de/fbz/fb04/institute/islamtheo>
- Kaisy-Friemuth, Maha El - Dillon, John. *The Afterlife of the Platonic Soul: Reflection of Platonic Psychology in the Monotheistic Religions*. Leiden: Brill, 2009.
- Keleş, Bülent. *Almanya’da İslam ve Müslümanlar: Bavyera örneği*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Khorchide, Mouhanad. “Einleitung”. *Herausforderungen an die Islamische Theologie in Europa Challenges for Islamic Theology in Europe*. ed. Mouhanad Khorchide vd. Freiburg: Herder Verlag GmbH, 2012.
- Kiefer, Michael. *Islamkunde in deutscher Sprache in Nordrhein-Westfalen: Kontext, GeschicIT, Verlauf und Akzeptanz eines Schulversuchs*. Münster: LIT Verlag, 2005.
- KRM, Koordinationsrat der Muslime. “Über uns”. Erişim 24 Temmuz 2022. <http://koordinationsrat.de/ueber-uns>
- Küster, Bernd. “Ergebnisse der Deutschen Islam Konferenz zur Einführung eines Islamischen Religionsunterrichts an öffentlichen Schulen”. *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland: Fachdidaktische Konzeptionen: Ausgangslage, Erwartungen und Ziele*. ed. Bülent Uçar ve Danja Bergmann. Osnabrück: Universitaetsverlag, 2010.
- Laak, Claudia van. “Umstrittenes Islam-Institut geht an den Start”. *Deutschlandfunk* (9 Ekim 2019). <https://www.deutschlandfunk.de/humboldt-universitaet-umstrittenes-islam-institut-geht-an-100.html>
- Lähnemann, J. *Lernen in der Begegnung*. Göttingen: Vanenhoeck&Ruprecht Verlag 1, 2017.
- Müller, Rabeya. “Schuldidaktik des Islamischen Religionsunterrichts und ihre Relevanz für interreligiöse Aspekte”. *Islamischer Religionsunterricht: Hintergründe, Probleme, Perspektiven*. ed. Thomas Bauer vd. Berlin: Lit Verlag, 2006.
- Özdil, Ali Özgür. *Islamische Theologie und Religionspädagogik in Europa*. Stuttgart: Kohlhammer Verlag, 2011.
- Özsoy, Ömer. “Bir Bilim Olarak İlahiyat’ın İmkân ve Sınırları: Almanya ve Türkiye Örneğinde İslam İlahiyatına Eleştirel Bir Bakış”. *Bütün Boyutlarıyla Din*. ed. Murat Sülün. İstanbul: Kur’an Çalışmaları Vakfı, 2016.
- Özsoy, Ömer. “Islamische Theologie als Wissenschaft”. *Zwischen Glaube und Wissenschaft: Theologie in Christentum und Islam*. ed. Mohammad Gharaibeh vd. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2015.
- Paret, Rudi. *Arabistik und Islamkunde an deutschen Universitäten*. Wiesbaden: F. Steiner, 1966.

PEW Research Center, “Europe’s Growing Muslim Population”. Erişim 29 Kasım 2017. <https://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/>

PiIT, Paderborner Institut für Islamische Theologie. “Arbeitsschwerpunkte”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://kw.uni-paderborn.de/piit/arbeitsschwerpunkte>

PiIT, Paderborner Institut für Islamische Theologie. “Forschungsgruppe Prophetologie”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://kw.uni-paderborn.de/piit/forschung/forschungsgruppe-prophetologie>

PiIT, Paderborner Institut für Islamische Theologie. “Jun.-Prof. Dr. Muna Tatari”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://www.uni-paderborn.de/person/27076>

PiIT, Paderborner Institut für Islamische Theologie. “Zur Dynamik der Tradition: Die Beziehungen zwischen Recht und Theologie”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://kw.uni-paderborn.de/piit/forschung/zur-dynamik-der-tradition-die-beziehungen-zwischen-recht-und-theologie>

Sarıkaya, Yaşar. “Wege zu einer Islamischen Religionspaedagogik in Deutschland”. *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts*. ed. Bülent Uçar ve Danja Bergmann. Osnabrück: V & R Unipress, 2010.

Schmoeckel, Reinhard. *Der Religionsunterricht: die rechtliche Regelung nach Grundgesetz und Landesgesetzgebung Schule und Staat und Gesellschaft*. Berlin/Neuwied: LucITrhand Verlag, 1964.

Schneider, Irene. “Muslime in der Diaspora – Probleme der Positionierung im saekularen pluralistischen Staatswesen”. *Islamische Religionsgemeinschaften und İslamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven*. ed. Christine Langenfeld vd. Ergebnisse des Workshops an der Georg-August-Universitaet Göttingen, 2005.

Sejdini, Zekirija. “Einleitung”. *Islamische Theologie und Religionspädagogik in Bewegung. Neue Ansätze in Europa*. ed. Z. Sejdini. Bielefeld: Transcript Verlag, 2016.

Speer, Sven. “Siyasetçiler İslam’ın Dışlanmasında Politik Bir Sermaye Buluyor”. *Perspektif* 23/254 (Eylül 2016), 42-45. <https://perspektif.eu/2016/09/01/siyasetciler-islam-in-dislanmasinda-politik-bir-sermaye-buluyor/>

Spriewald, Simone. *Rechtsfragen im Zusammenhang mit der Einführung von İslamîchem Religionsunterricht als ordentliches Lehrfach an deutschen Schulen*. Berlin: Tenea Verlag, 2003.

Statista. “Prognose zur Anzahl der Muslime in Europa und weltweit bis 2050”. Erişim 24 Temmuz 2022. <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1116360/umfrage/anzahl-der-muslime-in-europa-und-weltweit/>

Şenay, Bülent. “Orta Doğu Araştırmaları ve Birinci Dünya Kongresi Almanya’da Oryantalist Çalışmalar”. *Marife Dergisi* 3 (2002).

Taşçı, Özcan. “Alman Üniversitelerinde Kelam (Teoloji) Öğretimi”. *Kelâm Sempozyumu: Bilimler Hiyerarşisindeki Yeri, Kelam-Mantık ve Fıkıh Usulü, Tarihsel Süreçte ve Günümüzde Kelam Öğretimi*. 1/153-177. Ankara: TDV Yayınları, 2008.

Taşçı, Özcan. “Almanya’da Kelam Çalışmaları”. *Dini Araştırmalar* 6/18 (Haziran, 2004), 211-220.

- Tibi, Bassam. *Euro-Islam, Die Lösung eines Zivilisationskonflikts*. Darmstadt: PrimusVerlag, 2009.
- Tillschneider, Hans-Thomas. “Fragwürdiges Plädoyer für eine infantile Theologie”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. (07 Haziran 2013). <http://koordinationsrat.de/ueber-uns>
- Tosun, Cemal. “Almanya’da İslam Din Dersleri İçin Bilimsel İslami-Teolojik Temellerin Önemi”, *İnsan Onuru: İslam ve Hıristiyanlıktaki Temelleri Sempozyumu*. ed. Mualla Selçuk vd. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Ufat, Fahimah vd., *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland- Qualität, Rahmenbedingungen und Umsetzung*. PDF: Akademie für Islam in Wissenschaft und Gesellschaft, 2020. https://aiwg.de/wp-content/uploads/2020/12/AIWG-Expertise-Isamischer-Religionsunterricht-in-Deutschland_Onlinepublikation.pdf
- Westfaelische Wilhelms-Universitaet Münster-Zentrum für Islamische Theologie (ZIT), “Jun. Prof.in Dr. Asmaa El Maaroufi”, (Erişim 8 Haziran 2022). https://www.uni-muenster.de/ZIT/Personen/Mitarbeiter/personen_el_maaroufi_asmaa.html
- Wissenschaftsrat. “Empfehlungen zur Weiterentwicklung von Theologien und religionsbezogenen Wissenschaften an deutschen Hochschulen”. PDF: Berlin, 2010. https://www.wissenschaftsrat.de/download/archiv/9678-10.pdf?_blob=publicationFile&v=1
- ZEFIS, Johann Wolfgang Goethe Universität Institut für Studien der Kultur und Religion des Islam. “Das Institut im Profil”. Erişim 8 Haziran 2022. https://www.uni-frankfurt.de/42914384/Das_Institut_im_Profil
- ZEFIS, Johann Wolfgang Goethe Universität Institut für Studien der Kultur und Religion des Islam. “Das Institut im Profil”. Erişim 8 Haziran 2022. https://www.uni-frankfurt.de/42914384/Das_Institut_im_Profil
- ZEFIS, Johann Wolfgang Goethe Universität Institut für Studien der Kultur und Religion des Islam. “Professoren/innen”. Erişim 8 Haziran 2022. https://www.uni-frankfurt.de/42914504/Personen_am_Institut#professoren
- ZEFIS, Johann Wolfgang Goethe Universität Institut für Studien der Kultur und Religion des Islam. “Pioniere des zeitgenössischen islamischen Denkens”. Erişim 8 Haziran 2022. https://www.unifrankfurt.de/44288477/Pioniere_des_zeitgen%C3%B6ssischen_islamischen_Denkens
- Zengin, Halise Kader. *Almanya’da İslam din öğretimi modelleri (Bavyera eyaleti örneği)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- ZIT, Westfaelische Wilhelms-Universitaet Münster-Zentrum für Islamische Theologie. “Studiengänge”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://www.uni-muenster.de/ZIT/Studium/studiengaenge.html>
- ZIT, Westfaelische Wilhelms-Universitaet Münster-Zentrum für Islamische Theologie. “Forschung”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://www.uni-muenster.de/ZIT/Forschung/index.html>

ZIT, Westfaelische Wilhelms-Universitaet Münster-Zentrum für Islamische Theologie. “Prof. Dr. Mouhanad Khorchide”. Erişim: 8 Haziran 2022. https://www.uni-muenster.de/ZIT/Personen/Professoren/personen_khorchide_mouhanad.shtml

ZIT, Westfaelische Wilhelms-Universitaet Münster-Zentrum für Islamische Theologie. “Kalâm, Islamische Philosophie Und Mystik Profil der Professur”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://www.uni-muenster.de/ZIT/Kalam-Philosophie-Mystik/index.html>

ZIT, Westfaelische Wilhelms-Universitaet Münster-Zentrum für Islamische Theologie. “Prof. Dr. Ahmad Milad Karimi/Forschungsschwerpunkte”. Erişim 8 Haziran 2022. https://www.uni-muenster.de/ZIT/Personen/Professoren/personen_karimi_milad.html

ZIT, Westfaelische Wilhelms-Universitaet Münster-Zentrum für Islamische Theologie. “Prof. Dr. Ahmad Milad Karimi/Promotionen”. Erişim 8 Haziran 2022. https://www.uni-muenster.de/ZIT/Personen/Professoren/personen_karimi_milad.html

ZIT, Westfaelische Wilhelms-Universitaet Münster-Zentrum für Islamische Theologie. “Daniel Roters, M.A. Wissenschaftlicher Mitarbeiter”. Erişim 8 Haziran 2022. https://www.uni-muenster.de/ZIT/Personen/Mitarbeiter/personen_roters_daniel.shtml

ZIT, Westfaelische Wilhelms-Universitaet Münster-Zentrum für Islamische Theologie. “Muhammad Iqbal Forschungsstelle”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://www.uni-muenster.de/ZIT/Kalam-Philosophie-Mystik/iqbal.html>

ZIT, Westfaelische Wilhelms-Universitaet Münster-Zentrum für Islamische Theologie. “Projekte des Zentrum für Islamische Theologie”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://www.uni-muenster.de/ZIT/Projekte/index.html>

ZITh, Eberhard Karls Universität Tübingen Zentrum für Islamische Theologie. “Profil”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://uni-tuebingen.de/fakultaeten/zentrum-fuer-islamische-theologie/zentrum/profil/>

ZITh, Eberhard Karls Universität Tübingen Zentrum für Islamische Theologie. “Professuren”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://uni-tuebingen.de/fakultaeten/zentrum-fuer-islamische-theologie/professuren/>

ZITh, Eberhard Karls Universität Tübingen Zentrum für Islamische Theologie. “Professur für Islamische Glaubenslehre”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://uni-tuebingen.de/fakultaeten/zentrum-fuer-islamische-theologie/professuren/professur-fuer-islamische-glaubenslehre/about/>

ZITh, Eberhard Karls Universität Tübingen Zentrum für Islamische Theologie. “Prof. Dr. Lejla Demiri Professur für Islamische Glaubenslehre”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://uni-tuebingen.de/fakultaeten/zentrum-fuer-islamische-theologie/personen/wissenschaftliches-personal/professorin-dr-lejla-demiri/>

ZITh, Eberhard Karls Universität Tübingen Zentrum für Islamische Theologie. “Beauty and Islamic Theology”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://uni-tuebingen.de/fakultaeten/zentrum-fuer-islamische-theologie/forschung/projekte/beauty-and-islamic-theology/>

ZITH, Eberhard Karls Universität Tübingen Zentrum für Islamische Theologie.
“Forschungsgruppen”. Erişim 8 Haziran 2022. <https://uni-tuebingen.de/fakultaeten/zentrum-fuer-islamische-theologie/forschung/forschungsgruppen/>